UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 01667457 4

94—98. Ціна 1 К. 50 сот.

БОГДАН ЛЕПКИЙ.

НАЧЕРК

ОРИЇ УКРАЇНСКОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

КНИЖКА II.

Галицька накладня
Якова Оренштайна в Коломиї.

В оправі коштує 1 К. 90 сот.

Lepkuy, Bohdan

НАЧЕРК

ІСТОРИЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЇТЕРАТУРИ.

Nacherk istorii ukrainskoi literaturi

— КНИЖКА II. —

v. 2

Від нападів Татар до Котляревського.

НАПИСАВ
БОГДАН ЛЕПКИЙ.

КОЛОМИЯ
Галицька Накладня
Якова Оренштайна.

Москва: Іван Соломчак.

Printed in Germany

PG
3915
.F5
bn.2

Donated by
THE UKRAINIAN BRANCH No. 360
CANADIAN LEGION B. E. S. L.
Toronto, Ontario

LU.H
L5965na

583068
5. S. S4

З друкарни Кисілевського і Ски в Коломиї.

Глава І.

Деякі загальні замітки про стан українських земель перед татарськими нападами. Недостачі та хиби в їх устрою. Напір сусїдів — особливо московської Руси. Татарська навала. Єї наслїдки. Руїна культури й материяльного биту. Моральні погубні впливи. Утрата самостійности. Своє та чуже ярмо. Татарські люди. Загальне отупіння. Напади татарські в тямцї народу — в людовій поезиї — в книжній лїтературі. Описи нападів в наших та московських лїтописях.

Київська держава, одна з найбільших, які знає історія, була витвором енергії та геніяльности одиниць. Збудована по взірцям византийської імперії, заспокоювала вона монархічні інстинкти князїв та олїгархічні змагання вельмож — дружинників. Одні й другі мало оглядали ся на широкі народні верстви, і дбали о них тоді, коли їм треба було народньої сили, щоб захопити власть у якомусь містї, або заняти позбавлену володаря землю. Тільки тоді, в надзвичайному моментї, приходила до слова стара народня институция — вічe, поза тим, нарід, зі своїми демократично-республїканськими змаганнями оставав у тїни, його відсували чим раз дальше

від того варстату, де будувала ся наша державна сьвятиня. Таким чином будівничі позбавлювали самі себе трівких народніх основ, будуючи замки на ледї, котрі тільки так довго й могли стояти, поки той лїд не присне.

А ту тимчасом з усїх боків почали зривати ся бурі та розметувати стїни і вязання великої, но слабо збитої будівлї.

Турецько-фінські кочеві орди здавна наліґали розгуканими табунами на нашу землю, нищили єї достатки, руйнували культуру і збавляли нас найбільшого добра — життя тисячів люду. Болгари, Авари, Угри, Печеніги, Узи, — словом филя за филею, вал за валом котило на нас азийське море народів.

Скільки сили, скільки енергії пішло на те, щоб видержати напір того розгуканого моря, і не пустити його до Европи! Були ми нѣначе греблею між Европою а заливом азийським і коли кому, то передусїм Україні належить ся достойне імя оборонців европейської культури перед потопою, яка ішла на неї зі сходу, від Азиї.*)

*) Польський король Володислав Локеток, в листї до папи каже, що зі смертю руських князїв, Льва і Андрія не стало двох сильних щитів, які Польщу захищали перед Татарами.

Sanctitati vestrae insinuatione praesentium cum dolore reverentius intimamus, quod duo ultimi principes

Тай неаби якої сили мусів бути сей український велетень, сей казочний „богатир“, що захищаючи рідню землю і вбороняючи сьвяту віру рубав завзято стоголову азийську потвору. Мусів наш нарід мати велику природжену силу, коли не піддав ся ні Печенїгам, ні Половцям, ні иньшим устояв ся на своїх землях, та не позбув ся свойої культури. Навпаки він еще приборкував наїздників, обдаровував їх своїми висшими звичаями та мимохіть уподобнював до себе.

Об груди нашого народу, як вода об дніпрові пороги розбилиб ся були всї удари, всї наскоки ворожої нам долї, колиб — колиб не ми самі, не наша сварливість, короткозорість та очайдушність.

Ярослав Мудрий не дуже то мудро зробив роздїлюючи перед смертю свою велику державу між численних синів. Вправдї наказував він їх, щоб не сварили ся та слухали старшого брата, як рідного батька, але міг преціньз гори знати, який той послух буде. Таж сам він колись ішов війною не на брата,

---

Ruthenorum de gente schismatica, quos inmediatos pro scuto inexpugnabili contra crudelem gentem Tartarorum habebamus, decesserant ex hac luce. (Annales ecclesiastici. T. X. V. 296).

але на власного батька і то такого великого та дужого, такого славного! По смерти Ярослава пішла руська земля у роздріб, як поле нашого хлопа.

Пішли сварні о межу, о кращу половинку, оте хто крив', а хто прав'.

З державою починали собі єї правителї, як зі своєю власностю приватною, забуваючи, що се дорогоцінне громадське добро, якого їм беречи, а не марнувати годить ся. Так завмірала ідея горожанського обовязку і поглублювала ся прірва між князями і їх дворянами, а між народом, який хоч-не-хоч мусїв солоно оплачувати рахунки княжих сварів і межиусобиць. Колиб не се, то прийшлоб до вирівнання спірних питань між княжою а народньою волею, до витворення спільними силами спільної організації державної, яка булаб тодї дорогою і любою не тільки декому, але широкому загалови, котрий опісля схотївби був і зумівби був оборонити єї хотьби перед яким гураганом.

А так? Князї били ся, воювали троюдили одні на одних, нарід біднїв, терпів і тратив останки довіря до свойої держави. Вона йому робила ся байдужньою, ставала не мов не його, а якоюсь чужою, ворожою.

Князї, перенявши ся дещо проповіддю християнської віри, перестали одні других

власними руками мордувати, а за те кликали на себе чужих, особливо Половців, так що в тій безтямній боротьбі не знати було властиво хто ворог, а хто свій, та чим свої від чужих красші?

А намножило ся тих князїв, як грибів по дощи. Зразу були київський, чернигівський, переяславський, волинський та галицький, опісля кожде з тих князївств розпадало ся на два-три меньші, а тії дробили ся йще дальше. Кождий з них одїдичив по предках нїби трохи якоїсь охоти до „збирання землї", кидав ся на право й на лїво, щоб розширити свій надїл, воював, палив, нищив свого сусїда, або й брата, кликав орду на поміч, вибирав невільника і воєнну данину, словом завело ся таке, що крий Боже!

Не даром же картав автор „Слова о полку Ігоревім" незгідливих та необачних князїв, завзиваючи їх, щоб схаменули ся, бо буде лихо! Бачив він, як марнувала ся сила Дажбожого внука, як коротило ся людське життя, як на нивах трудно було взріти плугатора, а за те як гайвороння обсїдало землю руську, скликаючи ся та злїтаючи з усїх сторін на богатий жир. Бачив — і його високий ум зжахав ся на такий страшний вид, а незатроюджене серце обкипало кровю. Але був се погляд людини виїмкової, висшої, малоосьві-

чений загал, не міг підняти ся на скилю з якої видно було надпливаючі филї заглади.

А надпливали вони з півночи, зі сходу та від заходу, а навіть з полудня, зпоза Карпат, від Угрів, — з усїх сторін.

На півночи почала ся творити нова Русь, московська.

Молодша лїнія Мономаховичів, що володїла Ростовсько-Суздальською землею старала ся підняти свою столицю, Володимир над Клязмою, до значіння нового центра Руси. Щоб намір сей осягнути, треба було, розумість ся, знищити до останка Київ. І ось, Андрій Юрєвич року 1169, підчас війни з київським князем Мстиславом, грабує безмилосерно „матїр городів руських“. У злуцї з Половцями через два днї гуляє його синок серед полумінї та диму, улицями розкішньої столиці, несучи перед собою страх, за собою оставляючи кров, сльози і загладу. Пограбувавши Київ, повбивавши людий, та збуривши усьо до тла, вернули „півнїчні брати“ до свого Володимира.

Їх тягнуло туди, бо там віяло иньшим духом. В Києві всеж таки були якісь останки старих свобод. І княжа дружина і само місто мало деякі вольности, з котрими князї мусїли в ряди-годи числити ся. А на півночі-князь,

то Бог. Там власть його була справдї єдина і необмежена, там він робив, що хотів.

Туди то тягнуло внуків славного князя Мономаха. Не в Києві, а в Володимирі хотїли вони защіпити квітку византийського імперіялїзму. І защіпили. Щезли до останка віча, народови вільно було тільки „чолобитні" до свого володїтеля слати, селянина перетворено в раба і прикувано до рілї, поняття волї обмежено до крайности, свободу гадки спутано і достоїньство людське понижено. Під подихом монгольського раболїпія кохала ся тая ростина, аж виросла в дерево, в'д якого тїнь на довгі лїта покрила половину Европи....

То була одна хмара. А друга йшла від заходу, з Польщі. Здавна руські князї рідднили ся з польськими та закликали їх, як союзників до своїх домашніх боїв. Болеслав Хоробрий і Сьміливий, Кривоустий і Казимир Справедливий воювали (нераз зі щасливим для себе успіхом) з руськими князями.

Їх очи звернули ся на нашу богату, медом і молоком текучу землю. На захід не пускали їх Нїмці, на всхід відчиняла їм двері наша незгідливість, сварливість і безтямна очайдушність. Принявши віру христову з Риму, а з нею обряд і язик латинський дістали вони доступ до скарбів ренесансу, і до тодїшньої західньо-европейської культури. Ско-

ристали також чимало від Нїмців, особливо на полї купецьтва, промислу, вийська та устрою державного і на Русь почали глядїти, як на терен пригожий для свойої експанзиї. (Вже в XII. столїттю закликає краківський епископ Матеуш Холєва монаха проповідника Бернарда з Клєрво на місию до поганської Руси).

Вправдї по смерти Болеслава Кривоустого попала Польща у відносини подібні, як були на Руси по Мономасї, але з кінцем XIII. столїття стрепенеть ся вона до нового життя, а незабаром опісля приступить до здійснення своїх давних намірів. Союзниками будуть їй Угри.

І се есть та друга хмара, яка сунула ся на руську землю з заходу і з полудня, а якої Русини XIII. столїття не добачали.

Обі вони наступали звільна, десятками та сотнями лїт, їх можна було відвернути, або розігнати і над сим почали думати спосібнїйші з галицьких князїв, особливо Данило, в якого голові відродила ся геніяльність давних предків, Володимира та Ярослава, коли отсе нечайно надтягнула зі всходу нова, несподївана туча та довершила остаточньої руїни.

Були се Татари.

Татари, або Монголи кочували великою ордою на далекому сході, над Амуром. Гидкі і плюгаві з вигляду, визначували ся вони великою витрівалостю та шаленим воєнним розгоном.

І виглядом і способом життя ріжнили ся сильно від европейських народів. Тож на Руси нарід вважав їх не людьми, а якимсь „дїдьчим накорінком", диявольським племенем, що його пекло виригало з себе на погибель „роду людського, християнського".

Між тими то Монголами явивсь великий вояк Темуджін. Перерастав він своїх одноплемінників і тїлом (Татари були малі, Темуджін страшенно високого росту) і духом. Всї його мусїли слухати, а неслухняних варив живцем в кітлах.

Сей геніяльний дикун зібрав в одно поодинокі части орди, підбив землю за землею від Китаю до Кавказу і забаг підгорнути під свою власть також Чорноморські степи. Звідси мав підбивати захід, щоб стати паном сьвіта. Був се видимо оден з тих „бичів божих". що бурею пролїтають над людьми і краями, як Александер Великий, Атилля, Наполєон.

Крізь кавказький перешийок увійшли полчища Темуджіна на донські степи і розбили половецьку орду, яка в тих сторонах тодї кочувала.

Половці, з ворогів ставали звільна сусїдами Руси. Піддавали ся, як сказано було, деяким впливам нашої культури, хрестили ся та сватали з руськими князями (прим'ром син Ігоря жонатий був з Кобяківною). І тодїшний половецький хан, Котян, віддав був свою доньку за галицького князя Мстислава, отже в потребі звернув ся до зятя о поміч.

Намовою і дарунками перекопані князї виступили до злуки з Половцями проти татарської ордї. Над рікою Калкою (коло Маріюполя) стрінули ся Русини з новим, грізним ворогом, якого сили не предвидїли, а способу войования не знали. Тяжко узброєні, на тучних конях не видержали вони напору степового хижацтва, яке з вереском окрилювало неприятеля та засипловало його хмарою стріл — подали ся і потерпіли страшний погром. Кого Татари не побідили силою, того підступом взяли і на тїлах полонеників покладли поміст, на якому відбули побідний пир.

З над Калки (1223) пішли до Днїпра, знищили усьо, що по дорозї стрінули, потім завернули на Поволже і північним берегом Каспійського моря вернули в Туркестан.

Так почав ся підбій Чорноморя.

Почате Темуджіном дїло довершив його внук Бату-хан (Батий). В 1236 році пустив він 150.000 Монгол в вздовж Волги, а спусто-

шивши тую країну, завернув на Чорноморські степи кінчати Половців. По Половцях прийшла черга на Русь.

Упало князівство Московське, Володимирське на Клязмі та Суздальське. Новгород оборонили болота та весняні розливи рік.

Тож Батий завернув з дороги і пішов на Україну.

Як грізна туча сунулась татарська навала. Зразу йшли кінні ватаги; палили, вбивали і рабували, за ними не ступав головний табор з жінками, дітьми й худобою.

Куди перейшла отся каравана, край переміняв ся в пустиню. Життя завмірало, земля вкривала ся попілом і кровю. Денеде тільки сторчали обкурені димарі, та біліли ся людські кістки, як недогризки по якімсь пекольнім пирі.

Хто не утік з життям, гинув, або ішов в ясир. Разом з худобою гнали Татари що красших хлопців і дівчат, цьвіт нещасливого люду.

Так перейшла отся буря Чернигівщину та Переяславщину і осінню 1240 року зависла над Києвом.

Літописець каже, що за скрипотом татарських возів, за ревом верблюдів, іржанням коний та галасом Татарів навіть говорити в місті не можна було. Містом рядив тисяцький

Дмитро. Він хоробро обороняв його з військом та міщанами. Збудовано навіть нову кріпость коло церкви св. Богородиці. Але кріпость не була сильна і Татари її добули. Люди скрили ся на хори, мури не вдержали, упали і подавили втїкачів. Згинув також митрополит Йосиф. Татари зруйнували місто до тла і пішли дальше на Волинь і Галичину, а звідси в Польщу та Угорщину.

Володимир (волинський), Камінець і Галич зазнали такоїж долї як і Київ. (Далекий Краків теж). Аж 1242 року вернув Батий на схід та осїв на Волзї, недалеко нинїшнього Астраханя, де заснував собі столицю, Сарай. Його держава звала ся *Золотою Ордою.* Простягала ся вона до Дунаю, до Балтийського і Чорного Моря. Підбиті князї мусїли тепер їздити до Сараю, кланяти ся сьвятому кущови і пити кобилячий кумис, щоб за зложену данину одержати ханський ярлик, себто грамоту на право дальшого князювання.

Недобитий нарід звільна вертав з лїсів, шуварів та всїляких нетрів, де переждав бурю, відгребував з попелища зруйновані хати, хоронив кістки побитих родичів, та брав ся несьмїливо до дальшої працї, держачи одною рукою за чепиш плуга, а другою за рукоять меча та наслухуючи, чи не залунають зловіщі крики „Орда іде!“

А нічю, нещасливі мешканці України зривали ся з просоння та дивили ся на схід, чи не видно кривавої луни.*)

* * *

Хоть Русь привикла була здавна до нападів азийських степовиків, то всеж таки татарський залив відчула вона дуже болючо.

Села і міста збурені, люди повбивані, або з худобою на незвісну долю гнані, поля і огороди копитами кінськими столочені, богато церков спалених, бібліотек розметених, печерський монастир в руїні, з якої через сотню літ не міг двигнути ся. Одним словом і материяльна і духова культура країни потерпіла новий, страшенний погром.

Але нарід виявив нераз перед тим, по давнійших нападах Азиятів, тільки сили та невмірущої енергії, що й тепер можна було

*) Погляди істориків на татарські напади, неоднакові. Карамзін думав, що колиб не княжі усобиці, то можнаб було їх відбити, Полєвой, навпаки, є тої гадки, що не тільки Русь, але й цїла Европа не булаб в силї затримати Татар, Соловйов не видїв жадних впливів Татарських на Руси, Бестюжев-Рюмін добачав в устрою Росиї богато „восточного, особливо въ финансовой системѣ". Іловайський так само говорить, що татарське ярмо не могло не оставити глубоких слїдів. Грушевський ставить напади Татар на рівні з иньшими ордами.

сподівати ся скорого обновлення. Та до того треба було якоїсь організації, треба було мудрих і пильних князїв, які, як слїд, боронили би своїх підданих. Тимчасом з виїмкою незабутнього Данила, та деяких його галицьких наслїдників, князїв таких не було.

Вони не вміли глянути дальше і ширше поза тїсні межі свого надїлу, не вміли порозуміти ся та одноцїльне стати, не вміли підняти народньої сьвідомости та проти надпливаючій чужій филї, поставити як скалу, цїлий нарід. На них паде в значній мірі відповідь за тую нужду та за той сором, які впали на нашу країну. Як котрий боровсь з Татарами, то робив се очайдушно, инъші кидали людий і землю та втїкали, куди очи вели, найбільше було таких, що дальше ковертували. Перебігали один другого, щоб дістати ханський „ярлик", а діставши разом із ним право дальшого володїння не думали про нїчо, як тільки про те, щоб новими тягарами обложити робучий люд і його кривдою надолужити свої втрати. Видїв се нарід і, як мав коли-небудь до своїх князїв крихту якого, вже не кажу поважання і прихильности, але підданьчого страху, то й тую останню крихту тратив і не соромив ся признати, що волить Татар, як таких князїв. Таким чином прийшло найбільше и не нещастя — *згода на не-*

волю і затрата почуття независимости державної.

Нарід видів перед собою два ярма, своє і чуже. До свого мав жаль і злість, вибрав чуже. І ходить у ньому сімсот літ і оре. Змінюють ся погоничі, порють спину що раз то иньші батоги — ярмо остаєть ся ярмом. Не легко добути ся з нього, не легко відновити попілом віків присипаний і болотом неволї замулений огонь колишнього почуття народньої слави та державньої независимости.

Немало завинили також тодїшні духовники. Татари були до XIV. століття поганами. Покланяли ся огню і сонцю і всїляким богам. Але визначали ся вони великою релїгійною толєранцією. Їх володарі придержували ся книги Джінгісхана, яка казала їм поважати всяку віру, бо всяка веде до Бога. Як рука відчуває біль кожнього палця, так кожня віра Богови єсть мила. Під загрозою утрати пристола мав хан хоронити свободу всякої віри. А коли він і приневолював чужих покланяти ся своїм богам, то робив се як раз тому, що Татари не знали виключности релїгійної. Самі покланяли ся всїляким бокам і шанували чужі віри, отже жадали того від других та в тім жаданню не добачали нїчо злого. Вони чули страх перед всякими висши-

ми силами божими та шанували їх представників і слуг-сьвященників.

Тимто й наші духовники дізнавали від них деякої опіки і пошанівку. Перед шатром хана в Сараю стояла навіть грецька каплиця і в ній відправляла ся християнська служба Божа.*) Тож хто хотів в тих небезпечних часах бути безпечним, кидав усьо та йшов до монастиря. Монахи і духовники могли розмірно єще найспокійнійше трудити ся для загального добра. Вони могли закладати школи та образувати й осьвідомлювати нарід так, як се робили на заході Бенедиктини та иньші закони латинські.

Тимчасом наші монастирі тільки розбогатїли тодї страшенно,**) та забезпечували собі тії маєтки ханськими ярликами — більш нїчого. Замість підносити нарід з упадку, ще гірше нищили його всїлякими тягарами, які їм тії ярлики дозволяли. Саміж чимраз глубше залазили в обрядовщину, в усяку догматичню софістерию і за нею забули про дїйсне завдання релїгії та про своє високе післанництво.

*) Подорож Пляно Карпінї до Монґолів (1246—47). (Recueil de voyages).

**) Бо до них вступали люди з цїлими своїми маєтками.

Так то власть сьвітська і духовна позбавивши колись нарід самоуправи, видали його тепер на поталу лихої долї, а що сей нарід, як було сказане,*) не визначав ся анї почуттям солїдарности, анї даром органїзациї, так попав у довговічний занепад, в часи не життя, а істнования, яке влучно прозвано *Лихолїттям.*

* * *

Татарське лихолїття врило ся в народню тямку найсильнїйше. Угри, Хазари, Половцї забуті на вік-віки, про Татар стрічаємо спомини на кожньому кроцї. Навіть дїти грають ся в Татарів,**) а на малюнках пекла Татари перші йдуть „во чрево адово".***)

---

*) Гляди 1. глава I. тому.

**) На пасовиськах та на майданах збірають ся, присїдають і гребуть землю руками. Нагло одно зривається ся і кричить: „Татари йдуть!" Тодї всї кидають ся в розтїч, а іноді той крик будить таку трівогу немов се, не ігра, а поворот якоїсь страшної минулої дїйсности.

***) Такий образ бачив я недавно єще в селї Поручинї, повіту Бережанського. Через цїлу його довжину крутив ся червоний вуж подїлений на тільки обручів, кілько є головних гріхів. До кожнього з тих обручів сходили з гори, на котрій важила справедливість Божа чесноти і прогріхи людські, тяжкі грішники, засуджені на пекольні муки. Отже до того обруча, де було написано: „не убий" сходили перші Татари.

Татарин — стало прізвищем погорди та синонїмом безмилосерної жостокости, а поезия народна змалювала з часів татарського лихолїття, цїлий ряд картин, які ще й нинї зворушують нас своїм трагізмом.

Ось вони:

Зажурилась Україна, що нїгде прожити:
Гей витоптала орда кіньми маленькії дїти,
Ой маленьких витоптала, великих забрала
Назад руки постягала, під Хана погнала.*)
(Ист. пѣсни Мал. нар. Ант. й Драг. т. І. с. 73).

То немов загальний образ народнього нещастя.

А тепер деякі подробицї:

За річкою вогнї горять,
Там Татари полон дїлять.
Село наше запалили,
І богацтво розграбили.
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долинї бубни гудуть,
Бо на заріз людий ведуть;

*) З піснями народнїми про напади татарські стало ся так, як звичайно буває в людовій поезиї, позатирали ся ріжницї часу; давнїйші зілляли ся з новими і тії їх притьмили. Напади XVI. й XVII. століття, як новійші, врили ся сильнїйше в память народу, а перші напади призабули ся. Але всеж таки, думаю, не одно в них лишило ся спільного й тягнеть ся кривавою питкою через цїлий той сумний роздїл нашої народньої творчости. Прібуємо вибрати з них дещо.

Коло шиї аркан вється ся,
І по ногах ланьцух бється ся.
А я бідний з дїточками,
Піду лїсом стежечками;
Нехай йому із водою!
Ось-ось чайка надомною.

(Ibidem c. 75).

Навіть у водї боїть ся нещасливий чоловік скрити перед Татарами, бо чайка може його своїм скигликанням перед наїзниками зрадити, тож рішаєть ся йти в лїси та звори, як дикий зьвір.

Куди Татари перейдуть там трава схне, а дерево вяне.

Ой у лузї береза стояла,
На березї зозуля кувала;
Питала ся зозуля берези:
„Чом, береза, біла не зелена?“
— Як я маю зеленою бути,
Підо мною Татари стояли,
Копитами землю ґрасували,
Шабельками гілля обтинали.

(Широко звісна пісня з численними варіянтами).

Хто виходив з хати у поле до роботи, не певний був, чи до дому поверне.

Ой в недїленьку рано пораненько
Да ізбирав женців да Коваленко,
Да й усе женці дай одбірнії
Поробив їм серпи да все золотії.
Ой повів женців, на ярі долини,
На ярі долини, на яру пшеницю.

„Ой жніте, женчики, обжинайте ся
І на чорную хмару озирайте ся,
А я піду до дому пообідаю,
Жінку та дїточок да одвідаю".
Ох і жнуть женцї розжинають ся,
На чорную хмару озирають ся,
Ой тож не хмара, тож орда іде,
А Коваленко та передок веде.
Вязали руки да сирицею
А залили очі да живицею.
А сковали ніжки да скрипицею.
„Ой повій вітроньку да спід ночі,
Да розкуй мої да руки, ніженьки,
Ох, повій, вітроньку, спід темної ночі
Да на моїж да на карії очі".

(Ист. пѣсни мал. нар. Ант. Драг. т. І. ст. 79).

Особливо спочуває народня пісня тим дївчатам, що попали ся в татарський полон.

Із за гори, гори, з темненького лїсу
Татари ідуть, Волиночку везуть.
У Волиночки коса з золотого волоса, —
Щирий бір осьвітила,
Зелену діброву і биту дорогу.
А за нею біжить у погоню
Батенько єї.
Кивнула — махнула білою рукою:
„Верни ся, батеньку, верни ся рідненький!
Вжеж мене не одніймеш, і сам старенький
[загинеш;
Занесеш голову на чужую сторону,
Занесеш очиці на Турецькі гряниці!"

(Ibidem ст. 84).

Або отсей загальнозвісний вірш, незвичайної краси поетичньої повний та історично вірний.

Коли турки воювали,
Білу челядь забирали;
І в нашої попадоньки
Взяли вони три дївоньки.
Єдну взяли по при коні,
По при коні на ремені,
Другу взяли по при возї,
По при возї на мотузї.
Третю взяли в чорні мажі...
Що ю взяли по при коні,
По при коні на ремені,
То та плаче: „Ой, Божеж мій!
Косо моя жовтенькая!
Не мати тя росчесує,
Візник бичом розтріпує".
Що ю взяли по при возї,
По при возї на мотузї,
То та кричить:
„Ой Боже мій, ніжки мої!
Ніжки мої біленькії!
Не мати вас умиває,
Пісок пальцї розїдає,
Кровця пуки заливає!"
Що ю взяли в чорні мажі.
То та плаче, то та кричить:
„Ой Божеж мій, очка мої,
Очка мої чорненькії!
Тільки орсак проходили,
А білий сьвіт не видїли!"

(Ibidem ст. 87. Цитую зі змінами правописними).

І легенда не позабула про ті страшні часи та на руїнах і попелищу, на трупах і крови, мов веселку над сторощеним від бурі лїсом, розвела над ними авреолю незбагнутих чудес.

І так про старинний дуб при церкві сьвятого Ілиї в Чернигові кажуть, що його еще преподобний Антонїй засадив, а коли прийшли Татари та хотїли того дуба зрубати, то він тільки стогнав, а не піддавав ся. Сокири поломили ся, а дуб стоїть й досї, та лїчить свойою корою хорих людий.*)

Про монастир св. Тройцї (також в Чернигові) оповідають, що підчас нападу Татарського Мати Божа схоронила його під землю, а опісля знов звідти добула.**)

Спокійнїйше та холоднїйше згадує напади татарські північна *билина*. Ось виїмок з вірша „Калинъ царь“.

Не дошелъ онъ до Кіева за семь верстъ,
Становился Калинъ у быстра Днѣпра,
Собиралося съ нимъ силы на сто верстъ,
Во всѣ тѣ четыре стороны.
Зачѣмъ мать сыра земля не погнется?
Зачѣмъ не разступится?
Отъ пару было отъ конинаго
А и мѣсяцъ, солнце померкнуло,

*) Етнографическіе матеріалы і т. д. Выпускъ I. Б. Д. Грінченко ст. 137.

**) Ibidem ст. 137.

Не видать луча свѣта бѣлаго:
А отъ духу татарскаго
Не можно крещенымъ намъ живымъ быть.*)

* * *

На книжню літературу не мали Татари великого впливу. Вони зменьшили скількість, продукції літературньої, спинили єї поступ і розвиток, але не змінялн характеру. Таку саму терпимість як в релїгиї проявляли Татари також в справах национальних. Їм ходило о те, щоб країну підбити і жостоким нападом викликати покірливість у народу, а про те, щоб надати їй татарський характер не дбали.

Їх не обходили анї церкви, анї школи — нїчо. Вони більше винародовлювали ся, чим винародовлювали других. Крім деяких слів мало що більше на нашій культурі з татарщини остало, а прецїнь на териториї украïнській чимало було всїляких осель татарських з ріжних часів і з всїляких нагод. Одно, що вони лишали, то деспотизм і раболїпіє.

У висших верствах ширило ся по татарським взірцям бажання слїпого, безрозумного деспотизму, низші привикали до раболїпного, бездумного послуху і до зьвірячої, не людської покірливости та слухняности.

*) Цитат з Пипина: Исторія Русской литературы т. I. ст. 211.

Але впливи тії торкали ся українського народу по верху (він завсїгди визначував ся свободолюбивими поривами), за те на півночи входили вони в кров і кість, князя і холопа зарівно.*)

Видно се на лїтописях. Північні лїтописи і повісти з часів татарських,**) або так звані „сказанія“ представляють напади Монголів, як кару божу за гріхи і на тім кінець. Вони не чують рабського поневолення людини і не відчувають ничо сорому, який паде на горожанина по втратї власної держави.

Татари „Божіимъ попущеніемъ, отъ наученія діявола, задумали полонити русскую землю и раззорити христіанскую вѣру“, але Бог, у великім своїм милосердію зсилає на деяких вибраних людий свою висшу силу, щоб вони боронили „сьвятої церкви і віри християнської“. Такий в головних нарисах є зміст отсих сказаній. Сухі вони і бездушні;

*) Кнут, питка, навіть одяг і спосіб життя, особливо в жінок. Такі назви, як Кремль, Китаї город, також татарські. Пристрасть до коний, псів і до ловів — се також мабуть в якійсь мірі татарське наслїддя. А крепацтво? Дїдич з часів крепацтва, то татарський мурзак. І чи тільки се?

**) Приміром „Сказаніе о нашествіи Батыя на Русскую землю“, „Убіеніе князя Михаила Черниговского и боярина его Ѳеодора въ ордѣ отъ царя Озбяка“. „Повѣсть о спасеніи Москвы“, „Задонщина“ і т. д.

поза банальними фразами, шабльоновими апострофами і патетичними викликами гублять ся дійсні, живі люди, а коли крізь той шабльон пробєть ся яке гарне слово і задзвенить поетичня струна, так буде се далекий відгомін української поезиї, парафраза незрівнаного „Слова о полку Ігоревім“.

Інакше враженія лишають описи нападів Татар в лїтописях українських.

> Въ лѣто 6732 (1224) каже лїтописець галицько-волинський*) приде неслыханая рать: безбожния Моавитяне, рекомыа Татарове, придоша на землю половецькоую. Половцемъ же ставшимъ, Юрьгий Кончаковичь бѣ болийше всѣхъ Половець, не може стати проти ѡу лицю ихъ. Бѣгающи же ємоу, и мнози избьєны быш до рѣкы Днѣпра, Татарове же возвратиша ся, идоша ѡъ вѣжа своя. Прибѣгшимъ же Половцемъ въ роускоую землю, глаголющимъ же имъ роускимъ княземъ: „аще не поможете намъ, мы нынѣ изсѣчени быхомъ, а вы наоутриє изсѣчени боудете“, бывшю же съвѣтоу всѣхъ князей во градѣ Кыєвѣ, створиша съзѣтъ сице: „Лоуче ны бы єсть прияти я на чюжей землѣ, нежели на своєй. Тогда бо бѣахоуть Мьстиславъ Романовичь въ Кыєвѣ, а Мьстиславъ въ Козельскѣ и въ Черниговѣ, а Мьстиславъ Мьстиславичь

*) Про лїтопись галицько-волинську була мова в І. томі, глава IV.

въ Галичѣ: то бо бѣахоу старѣйшины въ роуской земли; Юрья же князя великого Соуждальского не бы въ томъ съвѣтѣ. Се же паки млади князи: Данилъ Романовичь, Михаилъ Всеволодичь, Всеволодъ Мьстиславичь Кіевськый, инии мнозии князи. . . . Оттоудоу же придоша мѣсяца априля и придоша къ рѣцѣ Днѣпроу, ко островоу Варяжьскомоу. И приѣха тоу къ нимъ вся земля половецкая, и Черниговцемъ приѣхавшимъ и Кыяномъ и Смолняномъ . . . а Галичане и Волынци кыйжде со своими князьми, а Коуряне и Троубчяне и Поутивлици и кыйждо со своими князьми, и придоша коньми, а выгонци Галицкыи придоша по Днѣстроу и воидоша въ море, бѣ бо лодей тысяща, и воидоша во Днѣпръ и возведоша порогы и сташа оу рѣки Хоръгицѣ на бродоу оу протолчи; бѣ бо съ ними Домамѣричь Юрьгий и Держикрай Володиславичь.

Пришедши же вѣсти во станы, яко пришли соуть видѣтъ алъдий роусьныхъ, слышавъ же Данилъ Романовичь, и гна всѣдъ на конь видѣти невиданьноя рати, и соущии съ ними коньници и инии мнозии князи съ нимъ гнаша видѣти невидѣное рати. Онѣмъ же отъшедшимъ, Юрьгий же имъ сказываше, яко стрѣльци соуть; инии же молвяхоуть, яко простии людье соуть, поуще и Половець; Юрьгий же Домамиричь молвяшеть: „ратници соуть и добрия вои". Приѣхавъше же сказаша Мьстиславоу, Юргий же все сказа, и

рекшимъ молодымъ княземъ: „Мьстиславе и дроугый Мьстиславе! не стойта, пойдемъ противоу имъ!“ переидоша же вси князи, Мьстиславъ и дроугий Мьстиславъ Черниговьскый, рѣкоу Днѣпръ, инии князи преидоша и поидоша въ поле половецкоє; переидоша же Днѣпръ во день во вторникъ. И оустрѣтоша Татарове полкы роускыя, стрѣлци же роускыи побѣдиша и, и гнаша въ поле далече, сѣкоуще, и взяша скоты ихъ, а со стады оутекоша, яко всѣмъ воємъ наполнити ся скота. От тоудоу же идоша осмь дний до рѣкы Калкы; стрѣтоша и сторожьєве татарьскыи; сторожемъ же бывшимъ ся съ ними, и оубьєнъ бысть Иванъ Дмитриєвичь, иная два съ нимъ, Татаромъ же отъѣхавшимъ напрочь рѣцѣ Калъцѣ“. . .

Живо, барвисто, з численними подробицями оповідає автор про бій з Татарами і про побіду над руськими князями, „якої досї нїколи не бувало“. Реалїзм в річи, і артизм у формі не опускає автора навіть на спомин того нещасливого погрому. Він не робить з Татар якоїсь надприродженої сили, супроти котрої чоловік мусить упасти. Се люди воюють з людьми. Тільки Татар богато, Русинів мало, тай тії, що виступили до бою з поганами воюють самі з собою.*)

*) Мьстиславъ же Мьстиславличь повелѣ впередъ перейти рѣкоу Калкоу Данилови съ полки, инѣмъ

Так само живо, хоть еще коротше представлений напад Батия на Київ.

Въ лѣто 6748 (1240) Приде Батый Кисвоу въ силѣ тяжьцѣ, многомъ множьствомъ силы своєй, и окроужи градъ и остоупи сила татарская, и бысть градъ во обьдержаньи велицѣ. И бѣ Батый оу города и отроци єго обьсѣдяхоу градъ, и не бѣ слишати отъ гласа скрипания телѣгъ єго, множества ревѣния вельблоудъ єго, и рьжания отъ гласа стадъ конь єго; и бѣ исполнена земля роуская ратныхъ. Яша же въ нихъ Татарина, именемъ Товроулъ, и тъ истовѣда имъ всю силоу ихъ. . . . Постави же Баты порокы городоу, подлѣ вратъ лядьскыхъ, тоу бо бѣахоу пришли дебри; порокомъ же беспрестани бьющимъ день и ноць, выбиша стѣны, и възыдоша горожани на избытыє стѣны, и тоу бѣаше видѣти ломъ копейный и щитъ скепаниє, стрѣли омрачиша свѣтъ побѣженымъ, и Дмитрови раненоу бывшоу, възидоша Татаре на стѣны и сѣдоша того дне и нощи. Гражане же создаша пакы дроугый градъ около святоє Богородицѣ.

Наоутрия же придоша на нѣ и бысть брань межи ими велика; людемъ же

полкомъ съ нимъ, а самъ по немъ перейде, ѣха же самъ во сторожѣ. Видѣвшоу же ємоу полкы татарьскыя приѣхавъ рече: „вороужите ся!“ Мьстиславоу же и дроугомоу Мьстиславоу сѣдящема во станоу не вѣдоущема, Мьстиславъ же не повѣда има зависти ради: бѣ бо которa велика межю има.

оузбѣгшимъ на церковь и на комары церковныя и съ товары своими, отъ тягости повалиша ся съ ними стѣны церковныя, и приятъ бысть градъ сице воими. Дмитрия же изведоша язвена и не оубиша єго, моужьства ради єго".

Автора не заслїпює ненависть до ворогів, він згадає і те, що моглоб про них добре сьвідчити, як отсей поступок Батия з воєводою Дмитром. Він не вдоволяєть ся шабльоновими висказами і часом одною реальною подробицею, схопленою з життя, уміє викликати сильне вражіння.

Данилови же со братомъ пришедшоу ко Берестью, и не возмогоста ити въ поле, смрада ради множьства избыєныхъ: не бѣ бо на Володимерѣ не осталъ живый, церкви святой Богородици исполнена троупья, иныя церкви наполнены быша троупья и тѣлесъ мертвыхъ.

Страшний удар, який впав на Русь не заголомшує лїтописця. Він не тратить ясного погляду на сьвіт, уміє розріжнити реальну правду від фантастичних видумок і не вдоволяєть ся гадкою, що напад Татар, то кара божа за гріхи, з якою треба мовчки, в покорі годити ся. Навпаки, він чує той тяжкий сором, який спав на його вітчину, коли єї підбили Монголи і покорили під свою власть. Почуття тії особливо ясно виступають в описї подорожі Данила до татарської орди.

Въ лѣто 6758 (1250). Приславшоу Могоучѣєви посолъ свой къ Данилови и Василькови, боудоущю ємоу въ Дороговьскоу: „дай Галичь!“ бысть въ печали велицѣ, зане не оутвердилъ бѣ землѣ своєя городы, и доумавъ съ братомь своимь и поѣха ко Батыєви река: „не дамъ полоуотчины своєй, но ѣдоу къ Батыєви самъ“. Изииде же на празникъ святаго Дмитрия, помоливъ ся Богоу, и приде Києвоу, обдержащоу Кыєвъ Ярославоу бояриномь своимь Ейковичемь Дмитромь; и пришедъ въ домъ архистратига Михаила, рекомый Выдобичь, и созва калоугеры и миискый чинъ, и рекъ игоуменоу и вой братыи, да створять молитвоу о немь, — и створиша — да отъ Бога милость полоучить. И бисть тако, и надъ предъ архистратигомь Михаиломь, изъиде изъ манастыря въ лодьи, видя бѣдоу страшноу и грозноу. И прииде Переяславлю, и стрѣтоша и Татарове.

Оттоуда же ѣха къ Коуремсѣ и видѣ, яко нѣсть въ нихъ добра, оттоуда же нача бользми скорбѣти доушею. . . . Оттоуда же приде къ Батыєви на Волгоу, хотящоу ся ємоу поклонити. Пришедшоу же Ярославлю человѣкоу Сънъгоуроуви, рекшоу ємоу: „братъ тьой Ярославъ кланялъ ся коустоу; и тобѣ кланяти ся;“ и рече ємоу: „дьяволъ глаголеть изъ оустъ вашихъ, Богъ заради оуста твоя и не слышано боудеть слово твоє“.

Въ тъ часъ позванъ Батыємь, избавленъ бысть Богомь злого ихъ бѣшения

и коудетьства и поклони ся по обычаю ихъ и вниде во вѣжю ихъ. Рекшоу ємоу: „Данило! чемоу єси давно не пришелъ? а нинѣ оже єси пришелъ, а то добро же; пьеши ли черноє молоко, наше питье, кобылий коумоузъ?“ ономоу же рекшоу: „доселѣ есмь не пилъ, нынѣ же ты велишь, пью“; онъ же рече: „Ты оуже нашь же Татаринъ, пий наше питьє“. Онъ же испивъ поклони ся, по обичаю ихъ, изъ молвя слова своя рече: „идоу поклонить ся великой княгыни Баракъчиновѣ“. Рече: „иди!“ Шедъ поклони ся по обычаю: и присла вина чюмъ и рече: „не обыкли пити молока, пий пиво!“ О злѣє зла честь татарьская! Данилови Романовичю князю бывшоу великоу, обладавшоу роускою землею, Києвомь и Володимеромь и Галичемь, со братомь си инѣми странами: нынѣ сѣдить на колѣноу и холопомь называєть ся, и дани хотять, живота не чаєть, и грозы приходять.

О злая честь татарьская! Єгоже отець бѣ царь въ роуской земли, иже покори половецькоую землю и воєва на иныє страны всѣ, сынъ того не прия чести: то иный кто можеть прияти? Злобѣ бо ихъ и льсти нѣсть конца: Ярослава, великого князя Соуждальского, зелиємь оумориша; Михаила, князя Черниговьского, не поклонивша ся коустоу, со своимъ бояриномь Федоромь ножемь заклана быста; — инии мнозии князи избъєни быша и бояре. Бывшоу же князю оу нихъ дний двадцать и пять, отпоущенъ бысть и пороучена

бысть земля єго ємоу, иже бѣахоу съ нимь. И приде въ землю свою, и стрѣте єго братъ и сынове.

Жерела до пізнання татарського периоду:

Плано-Карпінї, Рубруквіс, Марко-Польо—западні подорожники.

Орієнталїсти: д' Оссон і Гаммер. D' Ohsson Histoire des Mongols 1834 і сучасні звістки Ібн-ель-Атира.

Росийські орієнталїсти: Тимковский, Ильмінский, Березін, Радлов і другі.

М. И. Иванинъ: О воєнномъ искусствѣ и завоєваніяхъ монголо-татаръ и средне-азіатскихъ народовъ при Сингисъ-ханѣ и Тамерланѣ. Спб. 1875.

Leon Cahun. Introduction a l' histoire de l' Asie. Turcs et Mongoles des origines à 1405, Paris 1896.

Strakosch-Grassmann. Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den J. 1241.

Сучасні листи в Monum. Germ. hist. der. XXVIII. і в Annales Burtonenses и 1242. (M. G. h. S. XXVII.)

Голубинскій: „Порабощеніе Руси монголами и отношеніе хановъ монгольскихъ къ русской церкви или къ вѣрѣ русскихъ и къ ихъ духовенству".

Буслаевъ: Истор. Очерки.

Ждановъ. Русскій былевой епосъ Спб. 1895.

Про перший напад Татар говорить з наших жерел „Сказание у Кіевѣ" (в 1. Новгородській літописї, а в скороченню в Галицько-волинській). Дальшим нападом на українські землї займаєть ся осібне оповідання в Гал. вол. Лїт.

Про друге гляди: Березинъ: Нашествіе Батыя на Россію. Ж. М. Н. П. 1855.

Також перший наш друкований підручник історії, Синопсіс описує спустошення Поднїпровя по нападах татарських.

Глава II.

Після нападів татарських Україна повертаєть ся на захід. Праця Данила коло піддвигнення та зєдинення України, його заміри з Римом. Данилові наслїдники. Роздїл України. Письменьство в потатарській добі. Кирило II. Номоканон Зонари. Серапіон і його слова. Стійність слів Серапіона. Слово о двох нових мученикаx — як проба епосу героїчнього на основі борб татарсько-руських. Висновки.

Після нападів татарських то життя, що так пишно почало розвивати ся та процвитати на середньому Подніпровю, роздїлило ся на дві струї і почало розпливати ся на північ та на південь.

Київ, колись, не тільки матїр городів руських, але й митрополія полїтичнього і духового життя Руси, упадає. Печерський монастир збурений, княжа власть знищена, митрополит (Йосиф) убитий. Його наслїдником вибрано Кирила, але той не мав де мешкати, отже перенїс ся до Володимира над Клязмою і звідси став обїздити диєцезию. Галицький князь, Данило, вибрав що

красші церковні знаряди і перевіз їх на полудне. В Києві були вони злишні...*)

Якийсь час, в Київщині і в Переяславщині не бачимо зовсім князів, ані княжого устрою. Нарід вертає до давної демократичньої форми і боронить ся перед своїми правителями, мов перед ворогами. Громадами завідує старійшина а вибрані атамани стягають податок для татарських баскаків.

Давне значіння Києва, як центра торговельного на сході Европи паде, він остаєть ся одною зі стацій транзітної торговлї.

Блеск і значіння колишньої столиці переходить разом з митрополитами на північ до Владиміра (опісля до Москви), а частию на полудне до Галича. Київ остаєть ся в розтоцї, підносить ся звільна то знова опадає, щоб в XVII. віці спалахнути єще раз перед сьвітом полумям колишньої слави.

Тимчасом, як сказано було, на півночи повстає нова Русь, Московська, з претенсиями до спадку по київській, і з амбіциями бути єї наслїдницею. Але тільки з амбіциями, бо в дійсности творила ся вона на ідеалах східних, з царем, на взір біблійного, визан-

*) Вправдї наслїдник митрополита Кирила, Максим, мешкає якийсь час в Києві, але остаточно переносить ся таки на північ, а від Петра, Москва робить ся митрополичою столицею.

тийського і ординського (т. є. хана татарського), та обгороджувала ся високим монгольським муром заскорузлости й темряви, якої до нині позбути ся не може. Крізь той мур нїкому глянути не вільно було, під тяжкими карами, навіть смерти, і що йно пізнїйше, по кількох столїттях, припаде Києвови невдячне завдання той мур по части розбити.

Зовсїм інакше розвивала ся південня, волинсько-галицька посестра Києва. Перебрала вона на себе спадьщину давньої Руси з єї княжо-дружинним устроєм, тільки, як Москва хилила ся до монгольського орієнту, так знова Галич повертав ся лицем до латинського заходу. Москва поневолила дружину і попала в деспотизм. Галич занадто розпустив своїх бояр і мало що не став олїгархічньою державою. Хоронила його від того виїмкова спосібна і енергічня династия Романовичів, але всеж таки розгукане на взір польських та угорських магнатів галицьке боярство стягнуло на свою вітчину чимало лиха.

Як напав Батий на Украйну, тодї в Галичі князював син Романа, Данило. Талановитий, бистрий, енергічний,*) трудив ся він

*) Проф. Грушевський так характеризує Данила: Данило був князем визначним і досить талановитим. Ми справдї мусимо дивувати ся його витрівалости,

невсипущо, щоб піддержати і обновити володимирівську державу. В борбі о батьківський пристіл з польсько-угорськими претендентами та з коверзливим боярством насталив він свої сили та розвинув бистрість ума, а що мав у сусїдстві згідливого брата Василька, так у двійку могли дуже богато зробити. Галицько-волинська держава почала справдї переймати на себе традициї колишньої володимирівської*) а до того здобувати собі чим раз більше значіння в політиці середньої Европи, коли на нещастя надтягнув татарський гураган і спинив почате дїло. Як раз тодї перебував Данило на Уграх, де сватав свого сина Льва з угорською королївною, а вертаючись стрінув людий, що втїкали перед Татарами. Лишив край, як рай, а застав руїну. З усїх сторін надходили сумні вісти. В Києві, де було 400 церков, остало 200 хат. У Володимирі і того не було, тільки церква,

---

з якою він виборює собі свою вітчину, ріжносторонности й рухливости його дїяльности. Але при тім усїм він був тільки князем, — продуктом князівсько-дружиної політичної традиції і над нею не підіймав ся ані трохи. (Істория III. ст. 91).

*) В 1239 році була се найбільша з держав европейських; сягала від Німана до Дунаю і від Сяна до Чорного Моря. В Києві сидів Данилів намісник, торговлю галицьку репрезентували Олешє і Галац. (Малий Галич).

повна обгорілих кісток. Та Данило не опустив рук. Він підносив з руїни місто за містом, будував твердині, замки, церкви, а другою рукою відганяв від себе всіляких ворогів, навіть власних бояр та сусїдських князїв, що раді були скористати з доброї нагоди та позбути ся такого сильного й небезпечного чоловіка.

Татарам тая робота не дуже то подобала ся, а коли побачили, що він і до „татарських людий“ починає добирати ся, післали послів з грізним приказом: „віддай Галич!“ Засумував Данило, а бачучи, що на всї сторони не може воювати, відповів: „Не віддам Галича, а сам поїду до хана“. І поїхав.

В дорозї переконав ся, що на північних князїв нема що числити, бо вони погодили ся з долею і стали ханськими невільниками, отже бистрі свої очи повернув на захід, з яким і так мав уже дещо дїла. Вертаючи від хана познакомив ся з папськими лєгатами*)

*) Зносини Данила з Римом з давна цїкавили істориків. Проф. Абрагам доводив, що Данило почав перший навязувати переговори, проф. Грушевський перечить тому й каже, що першу гадку піддали Романовичам папські посли до Татар, Пляно-Карпінї з товаришами, що ідучи до Татар стрінули Василька в Лєнчицї у Конрада Мазовецького.

(Грушевський. Історія України-Руси Т. III. ст. 68).

і так зродила ся у нього гадка великої війни хрестоносної проти Монголан, Европи, проти Азиї, яка йшла на неї грізною потопою. Гадка безперечно велика, але до здійснення не легка. Треба було рушити кілька держав на тую крцияту, а се завдання було з політичних причин незвичайно трудне. Щоб увійти в близькі зносини з західними краями він оженив другого сина Романа, (Лев женатий був з угорською королівною) з Гертрудою, донькою Фридриха австрийського і по його смерти почав війну о Австрию, як о віно невістки. Поладнав також свої відносини з Польщею і почав переговори з Римом.

Папа Іннокинтий III. поробив деякі уступки для унії (просфора замість оплатків опрісноків), дав Данилови королівський вінець і видав буллю, якою взивав усіх християн Польщі, Чех, Морави, Сербії, Поморя, Лівонії, Естонії тай Прус до хрестового походу проти Татар. Але християни якось не спішили ся. Тоді зражений Данило підняв війну на власну руку. Року 1254 почав ряд походів на територию татарських людий, щоб грозою зневолити їх до послуху. Затрівожена орда вислала Бурундая і сей промовив остре слово: „Знищ волинські замки!“

Позбавлений помочі сусїдів, не знаходячи належного розуміння справи, ані у чу-

жих, анї у своїх, піддаєть ся Данило ханському приказови. Княжі люди бурять власні замки. Данило не може того переболїти і вмірає 1264 року.

З ним уступає зі сьвіта остання велика постать княжа. Його син, Лев, хоче коштом Польщі нагородити втрати на сході, його внук, Юрий, зєдинює знова Галич і Волинь, але о зєдиненню цїлої Украіни не думає.

В 1320 роцї вимірає волинсько-галицька династия, бояри віддають пристіл внукови Юрия (синови доньки), польському князеви Болеславови Тройденовичови, який приняв віру грецьку і перезвавсь Юрієм. Але в 1340 роцї бояри трують його а закликають свояка покійного, Любарта Ґедиміновича.

Але Поляки та Угри здавна острили зуби на Галицько-волинські землї, Угри опирали ся на якісь нїби „історичні права“, Поляки хотїли відбити на Українцях те, що тратили на Прусах і Чехах, отже на вість про смерть Юрия (Болеслава Тройденовича) увійшли польсько-угорські війска в нашу землю. Любарт боронивсь, як міг. Війна тягнула ся 35 лїт. Не обійшло ся й без Татар. Їх закликано, робити справу. Скінчило ся тим, що Галичину опанували Поляки, а Волинь задержав Любарт, через котрого увійшла вона в злуку з Литвою.

Иньшими словами самостійности колишньої України, чи там давньої Руської держави, прийшов кінець. До того нарід розбито, розібрано, (як колись пізнїйше буде розібрана Польща) між двох сусїдів та піддано його під власть і впливи відмінних суспільно-полїтичних устроїв та иньших, не подібних до себе, культуральних прямованнь.

Опинив ся він над пропастю.

* * *

Так минуло XIII. і почало ся XIV. століття.

В XIII. духове життя плило старими руслами, тільки тії русла не поглублювались, а замулювали ся, всїляким камінням, яке їм судьба на дорогу так завзято метала. Образовання народу не піднїмало ся, а навпаки обнизило ся, бо хто в тих бурливих часах дбав о науку простолюдина? Значить ся і тепер, так як і перше, не підготовлено для лїтератури того родючого грунту, яким є народня осьвіта. На місце спалених книжок переписувано нові, або спроваджувано їх зза границї, так як і перше, з Києва переношено дещо на північ до Владиміра, Ростова, Мурома, Ярослава, Твера і Рязаня, а дещо до Галича; київські духовники, а заразом й письменники, переходять також туди, значить ся в XIII. столїттю Київ всеж таки піддержує

до якоїсь міри давні літературні традиції. Київські літописні записки стають основою суздальської хроніки (конець XIII. ст.) і по їх взірцям творить ся також знаменита галицько-волинська літопись.*)

Але творів чисто літературніх годі шукати, а людий, яких можнаб до письменьства зачислити дуже мало. Належить ту **Кирило II.** (перший митрополит по нападі Татар, на місце забитого Йосифа,) Київлянин, вибраний, а не назначений, ані насланий з Византії і тільки затверджений патриярхом. Старались о те Данило й Василько. (Він був посередником в сватах Льва з донькою Белї IV.) По посьвяченню приїхав у Київ (1250) потім звидів Чернигів, Рязань, Володимир на Клязмі, в 1251 Новгород, знов Володимир — значить ся працює енергічно. Умер в Переяславі суздальськім 1281). Діяльність його йшла головно в напрямі піднесення духовних, як найважнїйших сподвижників тодішньої культури. В тій цїли спровадив (1262) від Сьвя-

*) Не без того, щоб в Галичі, разом з підйомом державнього життя не піднялась і література, але розслїдів над нею поки що не пороблено, бо вона меньше обходила росийську науку, польські учені мають зі своєю богато праці, а наші, українські, працюють що йно від недавно, серед відносин дуже трудних і неприхильних, не маючи ні власних шкіл висших, ні засобів на тії цїли потрібних.

тослава болгарськоко „Кормчу книгу“ в славянськім переводї з коментарем грецького коментатора Зонараса (Номоканон Зонари).*) Складала ся вона з постанов отців церкви, які йшли з Византиї без змін і з постанов властий церковних, які зміняли ся в поодиноких державах славянських.

В 1274 відбув ся Собор у Володимирі над Клязмою, на якім Кирило прогосив *„Правило Кирила, митрополита руського“*. Виложив у ньому право церковне і розіслав по цїлому краю. Остання його частина називаєть ся *„Поученїє попам“*, в якому Кирило навчає духовників, про їх завдання і цїль сьвященничого стану. Єсть се посланїє, яке й нині в ряди-годи епископи та митрополити шлють до підчиненого собі клєру.

Йому приписують також проповідь *„Слово на св. Арх. Михаіла“* з деякими натяками на тодїшні звичаї (для того й цїкаве) та

*) Давна редакция „Кормчої“, т. є. збірника прав церковних звісна була вже за Ярослава Мудрого. В Сербії звісний був Номоканон єще з часів Методия. Сьв. Сава завіз ту Синопсіс канона з поясненнями Арістінеси й Зонараса, грецького коментатора. Номоканон Зонараса є дальшим ступінем до сумішки права церковного й сьвітського. Він вскорі дістав ся до Болгарії а ту зготовлено 1262 відпись для Києва. Ще й нині друкують його в Росиї як 48 роздїл церковного права.

з погрозою, що коли тії звичаї не поправлять ся, то прийде кінецъ сьвіта. (Під конець кожнього століття повторюють ся такі погрози, а при катастрофах, подібних до татарської руїни, набірають вони особливої сили).*)

Київлянином був **Серапіон,** ігумен Кіевопечерського монастиря. Був на соборі (1276), Кирило II. висьвятив його на епископа володимирського, але в 1275 Серапіон помер.

Остало по нім *5 слів,***) написаних правдоподібно в часї, як був епископом володимирським.

В першім слові вказує на явища природи.

„Недвижна земля, починає трясти ся, якби хотїла струсити гріхи наші, яких довше двигати не година. Не слухали ми

*) В Правилї мит. Кирила читаємо: „Коси убо прибытокъ наслѣдовахомъ, оставльше божія правила? Не разсѣя ли ны Богъ по лицю всея земля? Не взяти ли быма гради наша? Не падоша ли сильніи нами князи остріемъ меча? Не поведенр ли быма въ плѣнъ чада наша? Не запустѣша ли святыя божія церкви? Не томими ли есмы на всяхъ день отъ безбожныхъ и нечистивыхъ поганъ?“

(Порівнай з Серапіоном).

**) Православный Собесѣдникъ з 1858 друкує єще 6. і 7. слово Серапіона, епископа Володимирського, але автентичність їх непевна. Чотири „Повчіння“ Серапіона друковані в „Прибавл. къ. Твор. св. от. 1843; пяте в Поѣздкъ въ Кир. бѣл. монаст. Щевирева ч. II.

ані евангелия, ані апостолів, ані великих просьвітителїв, Василия, Григория Богослова, Йоана Золотоустого і отсе Бог карає нас всїлякими небесними знаменами. Трясе землею, щоб гріхи наші опали з ньої, як лисття з дерева . . . . І чим то не навіщував нас Господь! І голодом і помором і всїлякими війнами, а ми не каялись. І отсе прийшов на нас нарід немилосерний, спустошив нашу землю, заняв городи наші, збурив церкви, повбивав батьків і братів наших та обезсоромив матери і сестри . . . . Покайте ся!"

Друге слово проникнуте глубоким жалем над гріхами та нещастями рідної країни.

„Нераз говорив я до вас, та не бачу нїякої поправи і не так болить серце матери на вид хорих дїтий, як отсе болїю я, дивлячись на ваші дїла беззаконні. Якихже кар не наслав на нас Господь! Чи не поневолено землі нашої? Не забранож городів наших? Не погибли батьки і браття наші? Не полонено в ясир жінок і дїтий? А ми, що лишили ся, не стогнемо в тяжкому ярмі чужоплемінників? Сорок лїт тягнуть ся тії муки, голод і помір на людий і худобу, а чи покинули ми свої налоги гріховні? Навіть хлїба зі смаком годї нам зїсти, від жалю і зітхання сохнуть кости наші. Щож довело нас до того? Наші беззаконїя і гріхи, наш непослух і нерозкаянність . . . .

Третє слово малює нам картину татарського нападу.

„Збурені сьвятинї божі, осквернені сьвяті сосуди, сьвященики стали добичею меча; тїлами черцїв преподобних птиця пасеть ся; кров батьків і братів ваших, як обильна вода напоїла землю. Щезла сила князїв наших і вождів наших; лицарі наші втекли, перестрашені; братів і дїтий наших забрано в полон. Поля наші поросли травою, велич наша смирила ся, красота наша погибла, богацтво стало власностю чужих, праця пішла другим в пожиток. Земля наша перейшла на власність чужинцїв, стали ми предметом лупу для сусїдів і посьміховищем для ворогів. Бо стягнули ми гнїв божий на себе, як тую тучу з неба, і відвернули милість його велику і довели до того, що на нас нинї глядять з милосердям, і нема кари, якаб нас не постигла".

Четверте слово звернене проти топленню чарівниць і чарівників. Нарід думав, що через них спав на Русь голод і трівав через кілька лїт з ряду. Отже кидав чарівниць і чарівників у воду; як котре поринало, то знак, що невинне, як плило, то видно, що винувате.

„Думав я — говорив тодї Серапіон — що ви вже утвердили ся в сьвятій вірі та приймаєте радо до серця сьвяте письмо. А ви тимчасом держете ся поганських звичаїв, вірите у ворожбу і палите невинних людий, стягаючи сей тяжкий гріх

на усіх горожан і на цїле місто. З яких книг і з якого то письма дізнались ви, що від чарів буває голод на землї і навпаки, що чарами можна збільшити урожай? А коли вірите тому, то по щож палите ворожбитів? Три роки нема хлїба, не тільки на Руси, а й в латинській землї, чи ворожбити тому винні? . . . Знаю я, із письма сьвятого, що чарівники і чарівницї мають власть над людьми, з дїдьчого повеління, але над тими тільки, що їм вірять, бо й дїдьки володїють тільки з допусту Божого, а Бог лишає у їх власти тільки таких, що відвернуть ся від Бога. А хто кріпко вірить у Бога, над тим чари немають нїякої сили. Тож жалую я вас і благаю, лишіть поганські дїла. Божі закони велять судити чоловіка по сьвідоцтвам многим, а ви на сьвідка берете одну воду й кажете: Як тоне, то невинна, як плине, то винувата. А хібаж чорт, дивлячись на ваше безвірство, не піддержить нарочно чоловіка, щоб він не пірнув і щоб тим чином стягнути гріх на вашу душу? . . . . Покайте ся!

З пятого слова довідуємо ся, що нарід не давав хоронити повішельників та потопельників, а коли їх похоронено, то викидував з гробів, думаючи, що земля гнівається ся і обиджаєть ся за них і не хоче родити.

„Так то ви каєте ся? — проповідував золотоустий епископ — так то ви хочете Бога умилосердити, що вигребуєте з землї самоубийників? Так то ви хочете кару

> божу від себе відвернути? Лучше, браття, перестаньте грішити, не розбивайте; не рабуйте, не пийте, не прелюбодійте, не клеветайте, не обиджайте, не будьте скупими та не здирайте лихвою бідного брата свого. Учу я вас заєдно, дїти, я, грішний ваш отець, та велю вам каяти ся, а ви заєдно тріваєте в гріхах. А як спаде на вас, яка нова кара, то ви шукаєте причин у ворожбах і єще гірше гнївите Бога . . . . Покайте ся!

В проповіддях Серапіона видно сильне вражіння нападів татарських, біль і жаль над рідною землею та почуття сорому, яке на його вітчину спало. „Стали ми посьміховищем ворогів наших“ кличе патриотичний проповідник і взиває нарід до поправи, особливо до понехання звичаїв поганських, які на його гадку є причиною лиха. Натомість культура християнська може підняти нарід з упадку.

Важні тії проповіди також, як документ суспільно-історичний. З них довідуємо ся, що на Украіні-Руси був тоді землетрус, що неврожаї навіщали землю, що ріжні иньші елєментарні нещасття спадали на неї і що нарід попав був у всїлякі забобони та вертав до поганьства.

Є вони також мірою тодїшньої учености, бо лїтопись називає їх „зїло учительними“

та зразком патриотичнього інтелїґента XIII. століття.

З боку лїтературнього мають стійність почуттям артизму слова, щирою а простою краснорічивосттю, пластикою малюнку та сердечносттю тону, в якому високий духовник відзиваєть ся до вірних, називаючи їх заєдно своїми дїтьми.*)

На взір Кирилового „поученія попам“ написане пізнїйше, але подібне до нього *„Поученіє игутеномъ и попомъ“* Петра, уроженця галицької України-Руси і *„Слово нѣкоего Христолюбца“*, котрий виступає проти поганьства і подробицями, поданими в своїм „Слові“ доповняє ті скупі відомости лїтописні, які маємо про вірування і звичаї, що зберегли ся між народом в два віки по заведенню християнства.**)

Зі сказанїй на тлї подій XIII. століття має для нашої лїтератури деякий інтерес *„Слово о двохъ новыхъ мученикахъ“* списане коротко отцем Андрієм.

Описує воно напад Татар і переполох між народом і князями та оповідає як чернигівський князь Михайло і його воєвода Теодор не хотїли поклонити ся божищам татар-

*) Пыпина Исторія русской литературы. Т. I. 206.

**) О. Барвіньский. Вибір з укр. руской лїтератури (для сем. уч.) XXXII.

ським і за те Батий казав їх убити. Наперед вбиває апостата, Дамон-князя Михайла, а Теодорови обіцюють князювання, щоб тільки покорив ся. Але й він витрівав у завзятім привязанню до свойої віри і був також покараний смертю. Тїла обидвох мучеників кинено псам, але вони довго лежали неткнуті і стовп огнистий уносив ся над ними.

Хто був автором того слова не знаємо, бо тільки імя (Андрій) по нїм остало. Але мусїв се бути чоловік близький чернигівському дворови, може сьвідок, а на всякий спосіб сучасник тої події. Цїкаве для нас се місце, де ростовський князь Борис та инъші північні князї просять Михайла, щоб він покорив ся волї Ботия, як не з огляду на себе, то їх ради, бо вони за нього відпокутують, але Михайло остає невгнутим. Видно з того, що північні князї далеко скорше годили ся зі свойою долею та гнули карк в ярмо неволї, а тільки південні остали представниками ідеї независимости, принайменьше на точцї віри. (Так само Данило галицький зволїкав з поклоном до останка і його таки пощадили Татари перед наругою).

На всякий спосіб навіть в такій короткій редакції, як отся, що зберегла ся, є „Слово о двох нових мученикахъ“ пробою епосу геройчнього на тлї борби християнської Руси

з монґольською Азиєю, а Михайло взірцем князя-лицаря, якого ідеал вивів Кальдерон в своїм „Невгнутім князю“.*)

* * *

З отсих нечисленних памятників письменьства XIII. ст. бачимо, що характер його не змінив ся. Опирало ся воно й тепер, як і перше не на шкільнім образованню і не випливало з інтеллєктуальних потреб широкого загалу, лиш основувало ся на „книжнім почитанню“ одиниць та служило головно церкві і княжому дворови.

Татарський гурраган не викликав якогось сильнїйшого підйому духа, не розбудив широкої акциї ратункової, не спричинив реформациї суспільної.

Духовники зсилали ся на кару божу та взивали нарід до поправи релїгійної, забуваючи, що трівка поправа могла наступити тільки дорогою загального, широкого образования, при помочи школи та книжки. Вона могла також спричинити осьвідомлення народу з боку полїтичнього, о якім тепер і мови не було. (Татарські люди).

---

*) Собр. Лѣт. V. ст. 182—186.

Макарія Чет. Мин. (виданнѧ Арх. ком. 1869) під 20. вересним с. стол.

Макарія Ист. церкви т. V.

Здійснило ся те, перед чим остерічав автор „Слова о полку Ігоревім“. . . .

З артистичнього боку така галицько-волинська лїтопись перевисшає свої попередниці, а проповіди Серапіона належать до перворядних творів церковної краснорічивости. . . .

Крім історії проф. Грушевського представляють той час:

Дашкевич: Княженіе Даніила Галицкаго по русскимъ и иностранымъ извѣстіямъ. К. 1873.

Загальний огляд.

Первая унія югозападний Руси съ католичествомъ. К. Уп. Изв. 1884.

Balcer Genealogia Piastów.

Шараневич. Die Hypatios-Chronik 187.

Важна хронольогізация Галицько-волинської лїтописи в працї М. Грушевського (записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. XLI.)

Глава III.

Князївство литовсько-руське. Його стремління. Між Литву й Україну входить Польща. Новий плян. Борба двох напрямів. Упадок галицької України. Литовські вельможі в обороні староруської культури. Церква, мова, школа, обичаї. Їх хиби причиною перемоги латинства над византийсько-руською культурою. Консерватизм веде до упадку.

Саме тоді, як на Україну налетїла назала татарська, висуваєть ся на історичну видівню новий народ — Литва.

Являєть ся там спосібний і хитрий князь Мендовг, котрий стремить до заложення окремої сильної литовської держави. Він захоплює деякі руські землі, розбиті незгодою та знищені Татарами, а з Данилом галицьким, що був для нього надто могучий та небезпечний, мирить ся та віддає за його сина, Шварна, свою доньку.

Так починають ся взаїмени українсько-литовські.

Литва має богато енергії, доволї полїтичнього хисту, Україна кілька віків християнської культури.

По смертї Мендовга бачимо в Литві дві партиї, поганьско-литовську і християньско-руську. Між ними настає борба. Побіджує та остання і Шварно-Данилович сїдає на литовсько княжому пристолї в литовській столицї Новгородку.

Але по його смертї настає реакция, а надто нїмецьке лицарство починає перти на Литву, щоб забрати єї для себе, як забрало Прусів.

У тій борбі з лицарями гартують ся сили литовського народу. Помагають Литві Українцї свойою культурою, даючи жовнїра, вишколеного в тодїшній воєннїй штуцї і вправних полководцїв. Українець, гродненський староста, Данило, побиває в 1314 роцї нїмецьких Лицарів під Новгородком і ратує столицю.

В 1315 литовським князем стає Ґедимін, чоловік розумний і відважний. Він з одного боку старає ть ся заключити мир з заходом, (віддає доньку Альдому за польського короля Казимира) а з другого стремить до тїснїйшої єще злуки з землями українськими. Синам своїм позваляє хрестити ся та женити з руськими князївнами.

Оден з них, Ольгерд, здобув таким чином землю Вітебську, а другий, Любарт, Волинську. І тоті, що забірали нашу землю підбоєм — і ті, що брали єї, як віно, чинили

се дуже хитро, без великого гамору і без насильства. Вони приймали віру руську, говорили й писали по українськи, судили по місцевим звичаям і законам, не руйнували краєвих порядків, словом „старини не рухали, а новими не уводили“, як самі вони казали.

Так населення українське навіть не оглянуло ся, коли і як перейшло під чужу державу, а литовські князї також не стямили ся, як стали культурою Українцями. Особливо західні біло-руські впливи дуже скоро розширили ся на Литві. Білоруська мова стала Литовською книжньою мовою, дипльоматичньою й літературньою.

Князї стали Русинами-Українцями, з литовської династиї.

Син Гедиміна, Ольгерд, заняв Київ, а з ним землї старого Переяславського княжества з сусїдними териториями. Там посадив він свого сина Володимира. За нього перейшли також під власть литовську Чернигівщина і Поділля.

Ольгерд, жонатий з нашою князївною,*) був прихильний до всього, що українське. Нарід любив його, як свого і допоміг йому до побіди над Татарами, року 1363. (Таким чином Україна вибились по части з під та-

*) Мария донька Ярослава Вітебського.

тарської влади вже в XIV. століттю, а Москва остала під ньою аж до XVI.)*) Ольгерд оставив Україні й надальше єї віру, мову, звичаї, від зібрав і списав судові закони та назвав їх „Статутом князївства Литовського“. За його володіння, в тодішній столиці Литви, Вильні, наша мова вважала ся мовою двірською, язиком людий образованих.

В 1377 вмер Ольгерд, а від його внука, Олександра, пішла осібна династия Олелькович, яка через сотню літ удержувала ся в Києві, та почала підносити його з руїни.**)

В українсько-литовських взаїменах, мала політичню перевагу Литва, культурну Україна, а разом могли вони скласти сильну литовсько-українську державу, бо доповнювали себе взаїмно.

Могли вони геть прогнати татарську навалу а оперши ся об Чорне Море, могли добути для себе кріпку підставу до дальшого сьвітлого розвитку.

---

*) Причинило ся се до витворення ще більшої ріжниці в культуральнім типі обох народів. В Росії ще гірше вкорінило ся монґольське раболїпство, на Україні всеж таки віяло вільнїйшим духом.

**) З Ольґердовичів пішли роди, Вишневецьких, Заславських, Корецьких, Ружинських, Сангушків і Чорторийських.

Та як раз тоді всунула ся поміж них клином Польща. Приперта на заході до муру Німцями, стала вона повертати ся до всходу, від Балтийського до Чорного моря, та дивити ся на підкопані, внутрішним безладдям і зовнїшними ударами українські землї, як на терен для свойої експанзиї.

Вже 1214 заключує Польща з Уграми компроміс, щоб захопити землї князя галицького Романа. Сей компроміс набирає значіння, що йно за Казимира, в його борбі зі шваґром, Любартом о галицькі землї. Казимирови помагають Угри й папа, Любарт опираєть ся на власні сили та на прихильність народу. Але Литва, витративши богато сили на зібрання у своїх руках широких українських земель не вспіла їх як слїд загосподарювати і станути в них крїпкою ногою. До тогож мусїла вона відбивати ся заєдно від лицарів нїмецьких, котрі представляли єї перед Европою, як територию поганську, а себе, як ширителїв віри христової і християнської культури. Отже борба не була легка.

Перший похід Казимира (1340) відбив боярин галицький Дедько, але вже коло 1345 видимо в польських руках сяніцьку землю, а в 1352 стало на тім, що Волинь була при литовських князях, а Галичина при Польщі. Мимо дальших борб остала ся вона за Ка-

зимиром, аж до його смерти т. є. до *1370.* А по смерти разом з польською короною перейшла на основі польсько-угорської умови, на короля угорського, Людовика. Той, не довірюючи Польщі, віддїлив князївство галицьке і віддав його 1372 року князеви Опольському, свому довіреному чоловікови, а потім передав під управу угорським намісникам, як провінцию угорську. Та в 1387 польське правительство відібрало Галичину від Угрів і прилучило єї до Польщі.*)

Иншіж землї українські, поза Галичиною оставали ся під управою князїв литовських і боронили ся всїми силами перед прилукою до Польщі. З Литвою вони зжили ся, литовські князї були для них мов свої, не ріжнили ся нї вірою, нї мовою, нї звичаями, не винародовлювали Українців, навпаки самі стали „руськими князями з династиї литовської".

Інакше Польща. Була вона иньшого обряду, мала свою мову, до того так далеку і незрозумілу (в лїтературі і в урядї панувала тодї латина), заводила новий лад адмінїстра-

*) Угри протестували, але не кріпко, бо були тодї ослаблені власним безладдям. Справа приналежности нашої країни виринала опісля нераз єще, аж притихла від половини XV. столїття. Що йно за розборів Польщі виринула знова і, як давну угорську провінцию прилучено єї тодї до Австриї.

цийний і дивилась на Україну, як на землю завойовану. Тим то й треба толкувати собі більші симпатиї українського народу до далекої по племіни Литви, чим до близшої Польщі. По одній сторонї стояла Польща, по другій Литва й Україна. Дві останні бороли ся завзято. (Осада Белза 1352 і 1377 р.

Нагло настає несподївана комбінация.

По смерти Людовика малопольські пани віддають його наслїдницю Ядвигу, мимо єї особистого протесту, за литовського князя Ягайла, котрий обіцяв прилучити до Польщі також землї українські. (Унїя Кревська 1385).

Таким чином мала перейти під Польщу решта України, а держава литовсько-руська пересталаб тодї істнувати.

На папері воно виходило гарно. Замість давнїйшої злуки Литва-Україна, приходить тепер Литва-Польща, а властиво Польща-Україна ж стає землею поневоленою. Але на дїлї воно було труднїйше. І литовські і українські землї противили ся тому, а на чолї протестуючих став стрийний брат Ягайла, син забитого Ягайлом Кейстута Гедиминовича, Витовд.

Він добиває ся (1400) титулу і значіння князя Литви і Руси і думає о цїлковитім розривї з Польщею та о коронациї на короля

Але смерть нівечить його пляни. А всеж таки Витовд знівечив Кревський договір і привернув на якийсь час значіння давнійшого князівства литовсько-руського. Мало воно істнувати на дальше, як осібна держава під номінальною властю королів польських.

По смерти Витовда став князем литовсько-руським брат Ягайла, Свидригайло. Сей хотів здійснити Витовдові наміри і відірвати ся від Польщі. Але ту прийшли Полякам на поміч корінні литвомани, які незлюбили Свидригайла, як великого прихильника Русинів-Українців. Дійшло до того, що литовсько-руське князівство розпало ся. В литовських землях став князем Жигизмонд, брат Витовда, а в русько-українських остав ся Свидригайло. При помочи вірного й прихильного собі українського народу боров ся він через кілька літ о те, щоб назад зєдинити Литву з Україною, але упав 1438 року. Остав ся Жигисмонд. Він також не думав йти на руку намірам польських вельмож і хто зна як бувби повів діло, колиб не згинув у заговорі 1440 року. По нім обнімає пристіл молодший син Ягайла Казимир. Він також іде слідами Витовда і задержує независимість від свого брата Володислава, короля польського. Та по несподіваній смерти того осганнього, 1444,

*) Глянути до Барвінського.

стає Казимир королем польським. Литовські вельможі не вибрали собі осібного князя і Казимир аж до смерти держав у формі особистої унії обі держави. Та 1470 він захоплює Київ, садовить там свого намісника Гаштовда, католика і викликує нехіть нетільки проти Польщі, але й проти Литві. Східня Україна починає глядїти на північ, на Москву, як на оборонця свойої віри.

І починаєть ся той політичний круговорот, в який паде Україна на довгі лїта і який єї доводить до руїни.

Вибухають повстання, а останнє з них котрого цїлю було посадити Глинського на княжім пристолї, виявило цїлковиту неспосібність руcько-українських вельмож до акциї на ширшу міру. Рівночасно на Литві росте партия меньших панів-дїдичів, яка ґравітує до Польщі, де шляхта мала великі привелеї і Польща спонукує тодїшнього короля Жигимонда-Августа до Унії, а властиво до інкорпораціï Литовсько-руських земель до корони польської.

Насамперед прилучено до Польщі Волинь і Підляше, потім Браславщину і Київщину а на соймі 1569 року уложено формулу унії. Литовські вельможі піднїмають слабу опозицию, дальше торгують ся і присягають.

Польща підбиває таким чином під свою власть майже всю Україну.*)

Чотирнайцяте й пятнайцяте століття есть як бачимо одною великою спробою, одним важким зусиллям, щоб розбитий український народ з'єднити, добути його з під чужої кормиги і дати йому свою власну державу, збудовану на лад колишньої київської, з деякими тільки конечними змінами.

Стремлять до того зразу галицькі хоробрі князі, з роду Ростиславичів, а опісля до тої самої цїли, йдуть сьвідомо, чи не сьвідомо „руські князї литовської династиї". Та на перешкодї одним і другим стають всїлякі непередвиджені випадки, як приміром конець Ростиславичів, всїлякі зовнїшні впливи, як напади сусїдів, Поляків, Москалїв та Татар, а передовсїм внутрішні несприятючі відносини.

Ось вони.

В давнїй Руси крім князїв, княжих людий, бачили ми духовників, міщан, вільних селян і невільників. Всї вони, крім останніх

*) Тільки угорська й буковинська Україна, Чернигівщина та воєводство Берестейське не належало до ньої, але в XVII. столїттю на якийсь час вона і тим краєм заволодїє.

хіснували ся доволї широкими свободами, в ряди-годи навіть самоуправою, якої признакою було віче. Литовська держава, загрожена з усїх боків війною, хоч-не-хоч мусіла подбати о такий устрій, що дававби їй найбільшу мілїтарну силу, а таким був як раз лад февдальний. Земля є власностю держави, хто хоче єї уживати, повинен державі платити тим, що для ньої найважнїйше, воєнними тягарами. Значить ся, володарі великих областий земельних були обовязані давати жовнїра на війну, збрую, поживу для нього і т. д. а знов ті, що від них діставали меньші наділи, селяни, повинні були вислугувати ся панам всїлякими роботами та податками. Такий погляд виробив ся на Литві, а звідси переходив у землї українські.

Але перехід не був легкий, треба було ступати по трупі старих традиций і вироблених форм, до яких суспільність українська протягом кількох віків привикла. Отсе і було головною причиною невдачі збудования сильної литовсько-руської держави. До тогож деякі з литовських володарів (навіть Витовд) перли надто напрасно на захід, до Польщі, де неодно підходило близше до такого устрою, якого вони Литві бажали і таким способом викликали реакцию тих верстов, що передовсїм брали участь в перестрою держави, князїв

і панів. Задивлені в блеск віри, раді були тоті князї скріпити єдностю релїгії державний орґанїзм і перли до католицизму, викликуючи нехіть серед православних. Католицьких-вельмож допускали до центральної управи, до найвисших урядів і почестий, лишаючи православним, навіть княжим родам, тільки місцеві достоєньства і в той спосіб небачно творили пропасть між одними й другими та викликували ворожнечу. *Православні стали дивити ся на Москву, як на свою опіку та надїю, а се знов вело у дальшу колотнечу понять та круговорот стремлїнь,* з котрого вийти на ясну дорогу було опісля так дуже, дуже тяжко.

До ворожнечі між вельможами треба додати нехіть дрібнїйшого панства до вельмож. Дрібнїйші пани перли до злуки з Польщою, до заведення таких як там порядків, а то тому, бо в Польщі дрібне земянство, чи як його там звали, шляхта (від нїмецького слова Geschlecht), доходила до великого значіння і перетворювала звільна колишню великопанську олїґархію в шляхоцьку републїку. Мимо консервативного настрою литовського ряду здобули собі остаточно тутешні шляхтичі в половинї XV. столїття те, що хлопів віддано під їх юрисдикцию а шляхтї запевнено всїлякі прерогативи.

До такої колотнечі додаймо сварні релїгійні.

Вже Казимир вислав був до Царгороду свого епископа жадаючи осібного митрополита для західньої Руси і грозив, що як нї, то єї прилучить до римського костела. Погроза зробила своє і епископ Антонїй став митрополитом Галицької Руси.

Так само осібного митрополита виєднав був для Литви Ольгерд. Єсть їх отже трьох. Звідси непорозуміння, справжні війни митрополичі, всїлякі зневаги владик, обдирання, навіть палення на стосї, звідси стремлїння одних духовників на північ, других до Риму, початок спору, що розгорить ся пізнїйше, з кінцем XVI. столїття,*) на добре.

А люд?

Він також переживав в XIV. і XV. столїттю дуже бурливі та недобрі для себе часи. Невільники в границях литовсько-руського княжества зникають, обмежуючись до воєнних полоненників, аж остаточно Литовський статут каже останки давних рабів перевести в селян, осїлих на землї. Так роспливають ся раби серед свобідних селян, але з собою вносять вони до селянської верстви чимало з тої погорди, з якою дивили ся свобідні люди

*) Вернемо до тої справи в осібнім роздїлї, присьвяченім полємічній лїтературі.

на раба і чимало з тих вимогів, які вони прикладали до тих найнизших і найбіднійших.

Значить ся селяньство тратило на такім переході і материяльно і морально. Материяльно, бо обмежували ся наділи земельні, пани творили для колишніх рабів нові фільварки, а морально, бо на селян, серед котрих було чим раз більше рабів, дивили ся як на рабів. Той погляд скріпляють впливи польські, бо в Польщі поневолення хлопа йшло кроком доволі скорим.

До того затираєть ся ріжниця між хлопами на землях державних і приватних, панських і всї вони стають робітниками дїдичів, їх живим інвентарем. Особливо в XV. віці, в часї розвитку мореплавби, а з нею лекшої обміни землеплодами та виміни збіжа на витвори ремісничі і промислові, запотребованя хлопської праці підскочило дуже високо.

Польща здобула свій порт Гданськ, туди тратвами плила тепер пшениця та иньше збіже, а звідси напливали гданські пишні шафи, пива, меди, вина, селедці і всїлякі предмети тодїшнього збитку. Збіже, якого давнійше треба було тільки для власного вжитку, набрало тепер значіння золота, за нього можна було дістати всьо, чого тільки душа тодїшнього пана забажала.

Отже й увага шляхти повернула ся зі здобичий воєнних на експльоатацию землї.

Лекшеж було чужими руками орати землю і сіяти збіже, як своїми бити ся на війнї. Се зміняє основно цїлу господарку Польщі, а за Польщею і тих земель, що оставали з нею в злуцї. Земля набирає цїни, кождий старає ся захопити сї для себе як найбільше та прикріпити до неї того, що працював на нїй т. є. хлопа. Його піддано під власть пана, віддано судам панським, спутано свободу руху і обложено роботою примусовою, зразу кілька днїв на рік, потім щораз більше, аж до цїлковитого закріпощення.

В 1477 роцї шляхта холмської землї на своїм соймі постановляє, що хлоп обовязаний крім всїляких чиншів і данин в природї, робити півтора дня на панськім лані та ставити ся на толоку (робота на панськім хлїбі) кілько разів його покличуть. Протягом XIV. століття відбувало ся таке поневолення хлопа дорогою поодиноких привилегій, а 1449 стало для Литовсько-руського князївства загальним законом на основі грамоти Казимира.

В Литві, подібно як і в Польщі, витворює ся звільна погляд, що „всьо Боже та панське“, і що хлоп нїчого свого не може мати.

Не богато лучше дїяло ся міщанам.

Міста звільна перетворюють ся на взір нїмецько-польський. Вони нїбито мають самоуправу, але тая самоуправа дістаєть ся звичайно в руки кількох родин, котрі хіснують ся нею, як дїдичним майном. Радні (адмінїстрация) і лавники (суд) стають дожизненими урядниками, вони доповнюють себе через кооптацию, замикають ся в тїснім кружку власних інтересів, місто зриває злуку з селом, а на справи державні не має нїякого впливу — словом життю мійському грозить цїлковита апатия — загибель.

То, що в них було найжизненнїйшого *торговлю,* беруть в свої руки чужинці, (в руських містах головно жиди), а *руський елемент з міщан переходить в передміщан, звідки один крок тільки до пролєтарияту.*

Такі гаразди широких верстов робучого народу сїльського й мійського не могли виробити з них сьвідомих і хоробрих горожан литовсько-руської держави. Серед так нужденних суспільних умов не могли вони стати анї кріпкими защитниками політичньої литовсько-руської ідеї, анї надїйними сподвижниками та пильними робітниками українсько-литовської культури. Тимто політична й культурна робота спадала виключно на верстви висші, панів і духовників, а як вони їх сповнили — побачимо пізнїйше.

То були внутрішні відносини, в найголовнійших розумієть ся начерках, в землях литовсько-руського князївства. Ще гірше вони представляють ся на просторах безпосередно підчинених Польщі т. є. в Галичині, в землях Холмській і Белзській та на Поділю.

В князївстві литовсько-руськім нові порядки уводили ся звільна, незамітно, більше внаслїдок внутрішнього процесу, як насильством з гори. До того, як було сказано, князї (з виїмкою такого Ягайла, а по части й Витовда) не посягали на те, що народови є особливо дороге та болюче, на його мову, віру і звичаї. Не так було в землях, безпосередно підчинених Польщі.

Там, до суспільного поневолення приходили насильства культуральні та гнет национальний.

Віра латинська стає вірою державною, грецьку усуваєть ся і понижуєть ся, не вважаючи єї навіть християнською. Старі церкви забираєть ся на костели, як приміром зробив Казимир у Львові, або Ягайло в Перемишлї, катедри віддаєть ся під власть латинських архиєпископів (Галич), нових церков будувати не вільно, навіть похоронів зі сьпівами та хоругвами провадити не вільно. Уряди дістають ся чужинцям, торговля також. Місцеве населення позбавлене прав, як в завойованій

країні. Польський ряд ставить українським містам всїлякі перепони, щоб ослабити їх торговельні зносини з Прусами і Нїмеччиною, а підняти торговлю польську. Визначує примусові шляхи, склади і стациї та приписує високі оплати. Шляхта бере неімовірно великі мита від доріг і мостів а від ньої нїяких оплат стягати не вільно. До цехів, які брали в оборону тодїшнього торговельника й промисловця, доступ для Русинів був сильно утруднений. В цехових уставах читаємо виразні постанови, щоб Русинів, як єретиків, туди не принимати. Виперта з торговлї українська людність збільшує ряди селян-рільників. А яке було їх життя — то ми знаємо. Окупация Галичини Польщею впровадила туди богато чужого елєменту, Поляків, Нїмцїв, Жидів. Були се переважно голови до правлїння і до промислу, не руки до роботи, та ще до тяжкої працї на ріли. Запрягаєть ся до ньої місцеве, українське населення, а зі збільшенням попиту на збіже в середній та південній Европі, шлиї, які наложено на хлопа, починають йому чимраз гірше відпарювати боки.

Панщина росте неімовірно скоро, та доходить до того, що остаточно хлоп не має для себе вільної днини, а з панщиною скріпляєть ся також той ланцух, що вязав хлопа з рілею і робив його невільником землї. Сойм з 1492

року постановлює, що на рік може вийти з села тільки оден господар і то за дозволом дїдича та що навіть господарські сини не сьміють без згоди свого пана переносити ся з місця на місце.

Природне богацтво землї, особливо лїси, винищує ся небачно, не тільки через вивіз дерева, але також через фабрикацию потажу.

До тогож, Литві українська культура імпонувала, як висша, Польщі нї. Навпаки, вона дивила ся тепер на неї з погордою. „На кождім кроцї — каже проф. Грушевський*) — особливо по скінченню переходових часів самої окупациї, тутешнїй Русин мав нагоду почути, що він схизматик, майже поганин; мусїв боронити свою стару батьківську віру від плянів заміни її католицькою церквою, а себе — від ріжних обовязків на сю останню. Він почув, що його народність, мова культура, письменність уважають ся чимсь низшим в порівнанню з польсько-латинським елєментом і що найвище — тільки толєрують ся згірдливо репрезентантами нової власти й привілєґіованої народности. Він на кождім кроцї мав уступати місце заступникам сеї привілєґіованої народности, що відсували його від всяких почестних, впливових пози-

*) Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Том VI. стр. 299.

щий і доходів, наступали на його масткові й иньші права".

Словом на Русь наступала кріпкою ногою єї зверхниця, Польща, виповідаючи безпощадну війну усьому, що руське, не тільки устройови державному та адмінїстрацийному, не тільки суспільному ладови, але й вірі грецькій, котра вспіла вже на добре вкорінити ся і здобула собі імя руської, але й мові, звичаям і в загалї старій руській культурі, яка в X., XI. та XII. столїттю так сьвітло заповідала ся перед сьвітом.

Хтож мав ставати в оборонї тої загроженої культури?

Робучий народ? Хіба нї. Преціньвін не міг прийти до слова, а тимпаче зірвати ся до дїла, бо був закріпощений та закайданений на руках і ногах. Покликані були до того передовсїм верстви висші, пани та духовники.

Якже вони виступили до бою?

В Галичинї дуже нїкчемно. Не видержали навіть першого напору і уступили.

Притиснені зразу доволї великими військовими тягарами та перестрашені конфіскациями дібр, вони самі просять правительство о зрівнання руських провінций з чисто польськими, щоб могли хіснувати ся такими правами, якими хіснувала ся там шляхта, а до-

бивши ся того (1434) доволї скоро переймають віру, мову і звичаї польських панів так, що в другій половинї XV. столїття основно винародовлюють ся.*).

Довше держать ся наші пани в борбі з польським напором в князївстві литовсько-руськім.

Ту вельможі литовські не імпонували княжим та боярським українським родам, а навпаки українські імпонували литовським свойою висшою осьвітою, товариською огладою та культурою. Там вони не винародовлювали ся, а навпаки скріпляли ся винародовленим литовським елєментом, отже і борба з наступаючою Польщою була там богато лекша. Головною остоєю русьчини і єї видимою признакою являла ся передовсїм церква. Українське панство держить ся єї доволї кріпко.

Князї закладають катедри, церкви, монастирі, обдаровують їх образами, книгами та забезпечують їм удержання богатими селами й лєгатами.

Семен Олелькович відновлює Печерську церкву та прикрашує єї великоліпно. Його

*) На латинське вони переходять єще перед унїєю, латинська мова вдираєть ся до княжої канцелярії, а за Юрия навіть нечатка латинська: (S. domini georgi regis russiae).

донька, Олександра, княгиня пинська, обдаровує щедро місцеві церкви й монастирі та будує собор сьв. Димитрия.

Ходкевич закладає монастир Супрасльський, Богдан Глинський записує Пустинно-Никольському монастиреви село Гатне, Немирович остров і рибні мита, Остафій Дашкович великі земельні маєтности. Михайло Глинський записує великі дари монастиреви Печерському та катедрі у Вильні, а крім того 20 иньшим монастирям за впис до помяників.

Печерський помянник з XV. століття згадує чимало таких панів та пань, своїх добродіїв, що селами і грішми раді були зєднати собі вічну добру память та подбати о спасення душі.

Деякі з тих дарів є для нас нині доказом тодїшньої культури, памятниками штуки та артистичнього промислу. Між ними стрічаємо срібні хрести з дорогим камінням, евангелия на пергамені, в позолоченій оправі, ікони в срібних ризах, прибраних перлами, чаші з кокосового горіха і перлової раковини, обложені сріблом, вінці, з золота і срібла, емайльовані, ризи з оксаміту, атласу, тафти та адамаску. Не рідко князї та вельможі постригають ся в черці як прим.: кн. Ольтмунт, кн. Олелько, київський Федько, Алексій та Агрипіна Острозькі, Олександер Сангушко,

ки. Зубревицькі, Вишневецькі та богато, богато других. Між ними лучають ся навіть архимандрити, як приміром Іван Тишкевич. І жінок аристократок з перворядних українських родин чимало постригаєть ся в черниці. Знати, що давні традиції великого поважання для церкви та для духовного життя, які стрічали ми в давній київській Руси не вигасли.

Віра грецька називаєть ся своєю, батьківською, сьвятою і єдиноспасительною. Доказом привязання до ньої нехай послужить пізнійше трохи сьвідоцтво, виїмок з тестаменту молодшого Загоровського.*) Даючи інструкції для виховання своїх малолїтних дїтий він кладе передусїм натиск на те, щоб

> „вірою своєю, до котрої їх Бог призвав і в нїй для сього сьвіту сотворив, не помітували. Аби не опускали нїколи, аж до смерти своєї служб божих в церквах наших грецького закону належного і порядне уставленого. Аби постили як належить пости сьвяті, сповняючи слова Спасителя нашого, списані в євангелію сьвятім. Богу сотворителеви свому, аби завсїгди молились, ближнього свого, як самих себе любили, а єреси всякої, так як трутини душевної й тїлесної, пильно стерігли ся й від неї відгребали ся. На-

*) Архивъ Югозападной Рос. I. ст. 73—77. (Цитати з історії Грушевського).

решті іменем Бога живого, в Тройці єдиного й милосердного, я їх обовязую, аби вони нїякої спільности, анї уживання, анї приязни не мали з такими людьми, які, відступивши пристойних преданій церковних, своєвільно держать ся єресей, — анї не бувалиб в домах таких людий, хибаб у великій нуждї й наглїй потребі".

Привязання до батьківської церкви вироджуєть ся іноді навіть в релїгійний фанатизм. Той самий Загоровський не дає дозволу своїм дїтям заключувати подружя з людьми иньшої віри. В висше наведенім тестаментї каже він:

„А коли Бог милостивий доховає їх здоровими до віку мужеського, в якім будуть потрібувати „малжонства сьвятого", тодї мають вони собі бажати малжонства від самого Бога сьвятого, з його сьвятих божих рук виглядати, не кваплячи ся на красу людську, анї на маєтність чи скороминущу славу чийогось вельможного і „оздобленого" дому. Вони мають уважати пильно на те, чи ті люди, з якими вони хотїлиб вступити у вічну приязнь, виховують себе самих, свій дім, дїтий, челядь і підданих своїх в боязни божій і всякій почтивости; чи бридять ся нестатечностями, пиянством, танцями, іграми, прохожками пустошними, чародїйством, ворожками й иньшими, Богу противними злими річами, що у нас звали, або звуть „дворством". В таких домах, особливо

щоб еще одної віри з ними були, — вони, — поручивши себе Богу милостивому, можуть безпечно вступати в сьвяте супружество, не глядаючи по жонах великих посагів, — бо досить будуть мати богацтва, коли траплять на такі жони, що разом із ними будуть бояти ся милосердного Бога і в законї божім завсїгди себе заховувати".

Разом з привязанням до церкви та з релїгійностю йдуть дїла добродїйні, філянтропійні — особливо милостиня, закладання домів для старців, шпиталїв та визволювання рабів (крім плїнників воєнних).

З актів фундацийних та з тестаментів слїдно, що вельможі наші не робили сего для ока, а з душевної понуки, як ми нині кажемо „зі справжньої потреби серця". Вони піклують ся, щоб такий шпиталь був добре збудований та щоб мав з чого удержати ся а не забувають навіть про плян, як його треба збудувати.

А щоб забезпечити своїм записам довговічність вони заказують яких небудь змін „подъ неблагословенствомъ отцовскимъ и подъ клятвами въ листехъ фундушовъ описаными".

Зі сказаного видно, що релїгійність українських магнатів в часах князївства литовсько-руського не була зовнїшньою формою, що

не вдавали вони з себе побожних, та церкві руській вірних синів з простої тільки приличности, а з глубокого переконання, що тая віра увійшла була в їх душу і стала, як один з наших істориків каже „живим складником сьвітогляду".

Мимо того була се любов слїпа, інстинктовне тільки привязання до церкви, якої хиб вони не добачали і не старались зреформувати так, щоб грецька церква могла видержати напір латинського костела. *Заскорузла у своїх старих формах зі здеморалїзованим висшим, а непросьвіченим низшим духовенством не могла східна церква устояти ся в борбі з латинським костелом, котрий обновив ся і скріпив значно в великім реформаційнім руху.*

Такеж бездушне було також привязання до рідньої мови. Не можна українському панству в границях князївства литовсько-руського робити закиду, що воно понехало рідне слово, оттак собі, з легким серцем, подібно як се вчинили галицькі вельможі.

Нї, ми бачимо повсюди охоту і добру волю тую рідну мову задержати і передати своїм наслїдникам.

Вельможі українські не тільки самі говорять та пишуть по руськи, але пильно дбають, щоб і їх дїти, заки пічнуть вчити ся латини „*дійшли до доброї науки в своїм*

язику руськім" та заклинають їх, *„щоб своїм руським письмом і мовленєм руським не помітували"*.

Але не подбали вони, щоб тую мову розвинути, поставити на народніх основах та зробити з ньої літературню мову, якаб могла гідно держати ся і супроти латини і поруч літературньої польщини. Навпаки, маємо докази (вправдї дещо пізнїйші, але на всякий спосіб осьвітлюючі тодїшний погляд на мову) докази, що народне слово переслїдувано. І так, устава шкільна львівського брацтва наказує, щоб школярі між собою простою мовою не говорили, тільки словенською та грецькою. (Подібно в школї в Базель 1588 р. не вчили язика нїмецького, як варварського, і не вільно ним було говорити). І так на місце старославянсько-руської мішанини уживаної в дотатарськім периодї ширив ся тепер подібний штучний язиковий новотвір, котрий найкраще назвати *урядовою мовою литовсько-руського князївства.* Повстала вона зі старо-руської урядової мови, з мови грамот і судових рішень зі спорою домішкою слівництва канцелярії великого князївства литовсько-руського.

А що канцелярия княжа була все таки близча землям, так званим білоруським, то

і єї актова мова виявляє споро білорущини.*) Тая актова мова стає також органом письменьства та зміняє ся дещо відповідно до того, з якої териториї походить письменник. На заходї стрічаємо більше ідіоматів білоруських, на всходї українських, але чистою не є вона нїгде, навіть тодї, коли письменник, чи там видавець заповідає, що писатиме мовою простою, для кращого зрозуміння простих людий.**) Така штучна мова не могла устояти ся супроти польської лїтературної мови. В міру польських впливів полїтичних, социяльних та культурних збільшаєть ся також вплив польської мови. Польські слова і звороти часто-густо перемішують ся з руськими, а згодом Русини глядять на них як на

*) Назва Біла Русь, можливо що для відріжнення від червоної виступає в IV. столїттю (Janko z Czarnkowa). Так називали руські землї В. князївства над горішньою Двиною і Днїпром. Аппель: О бѣлорусскомъ нарѣчіи въ варш. „Фил. Вѣстникъ“ 1880. И. Недемевъ. Историческій обзоръ . . . особенностей бѣлорусскихъ говоровъ.

**) Так званий старославянський язик, якого зі значною домішкою староруської мови, чимраз більше забував ся, Князь А. Курбський у своїх сказанїях говорить, що за його часів (половина XVI. ст.) лекше було знайти учителя латинської та грецької мови, як славянської. А Скарга про духовників каже: „popi, gdy co w słowiańskiem chcą rozumieć, do polskiego się udać po tłómactwo muszą“.

прикмети рідньої мови. Вже на першій редакції статута литовського доволі замітний сей вплив, а третя виглядає на якусь польсько-руську язикову сумішку. Чистійший, а навіть доволі чистий був язик на галицькій Україні в XIV. і XV. століттю (навіть приміром в переводі статутів коронних), але там виступає він за те, як поява рідка, чим раз рідша, уступаючи місце латині та польщині, як урядовій мові.

Так то, одна з головних прикмет окремішньої народности, єї підпора і прикраса, рідна мова, для Українців литовсько-руського князївства, в їх борбі о рідну культуру, мимо нїбито великого до ньої привязання, не мала такого значіння, яке безперечно могла мати, колиб плекали єї та розвивали були по взірцям західно-европейських мов, а не старались бездушно консервувати.

А так — не було живої мови руської, отже приходила польська, бо життя все бере перевагу над мертвеччиною, хотьби над ньою кадив Бог зна якими кадилами „традиций та пієтизмів“.

Ще гірше було зі школою. Вона лишила ся у нас в XIV. і XV. століттю на тім самім уровені, на якім стояла в XI. т. є. істнувала не як осібна інституция, лиш як

якесь побічне заведення при церкві.*) Уставники та містри церковні обовязані були „дїтий, котрі на науку їм будуть дані, Богу і людем добрим вдячне учити“. При більших монастирях та катедрах, де було більше число книжних людий, можна було дальше в науцї поступити, але як давно, так і тепер, цїлию такої науки було зрозуміння книг церковних. *Дїтий учать азбуки, потім часослова, а в кінцї читають псалтир. Псалтир — се головний шкільний підручник.* Навіть такий осьвічений чоловік, як Скорина, бачить в нїм „детямъ малымъ початокъ всякоє доброє наукы, дорослымъ помноженіє въ наукѣ“. Навіть для нього, хоть бував за границею і видїв тамошні школи, в письмі сьвятім єсть початок і кінець всякого знання. В передмові до своїої біблії він каже так:

> „Хощеши ли умети граматику или по руски говорячи грамоту, єже добре чести и мовити учить, знайдеши в зуполнос библіи псалтиру — чти єє; пакъ ли ти ся любить розумети лоику она же учить з доводомъ разознати правду отъ кривды, чти книгу светого Іова или послания светого апостола Павла; ащели помыслиши умети риторику, єже єсть красно-

*) Мабуть на тій підставі і каже Герасим Смотрицький в передмові до біблії, що нїколи не видів школи.

мовность, чти книги Саломоновы. А то суть науки словесныя. Восхощеши ли пакъ учити ся музики, то єсть певници, -- премножество стиховъ и песней светыхъ по всей книзе сей знайдеши; любо ли ти єсть умети аритметику, єже во кратце а неомилне считати учить, — четвертые книги Моисеєвы части чти".

Та не тільки се — навіть геометриї, „єже по руски сказуєт ся землемереніе" та астрономії „или звездочети" можна на його гадку навчити ся зі сьвятого письма. То Скорина. А щож казати про других?

При тім всїм годї попрікати тогдїшних наших інтелїгентів о брак охоти до науки, та о байдужність до ньої. Навпаки, ми бачимо з числа книжок, з заохоти до читання та з піклования родичів, щоб дїти їх учили ся, що потреба науки поширила ся, лиш не поступила вперед система шкільна, не підняло ся розуміння, на чім засновуєть ся добра школа. Крім науки читання, такий церковний уставник, або дідаскал, (по нашому дяк, котрого тодї також шумно бакаларем „baccalaureatus" прозивають), вчив каліграфувати букви уставні й полууставні, які в XV. столїттю звільна в скоропись переходять. Крім того давав початки рахунків та правила церковного.

За те діставав десятину з доходів церковних, фундованих всїлякими добродїями,

а по трохи й „приноси“ від учеників. З такими початками йде спосібнїйший школяр (abecedarius) до монастиря на дальшу науку, або образуєть ся сам через пильне та приліжне „почитання книжне“.

Навіть дїдичі та вельможі в такий сам спосїб починають образованнє дїтий. Вже на пятому році кажуть „доброму дякови“ бавити дїтий „наукою рускою“. Має він їх научити в своїм язику рускім „въ писме светомъ“, уміти молитов. Загоровський, про якого була висше мова, укладаючи плян образованнє своїх дїтий, каже почати науку значно пізнїйше: „Колиж дїтям моїм Бог милостивий дасть по сїм лїт, тодї єї милость дядини має способити їм дяка добре вченого і цнотливого, або того Дмитра дяка, що в мене служив, і згодивши, дати їх учити в моїм домі, або в церкві св. Ілий в Володимирі — руської науки в письмі сьвятім“. По такій елєментарній науцї спроваджували панове „бакаляра статочного“, який учив латинського письма, а що йно тодї висилали хлопців до шкіл чужих, польських і на академію в Кракові.*)

*) В 1379 закладає королева Ядвига в Празї чеській бурсу для молодїжи литовської і руської, а від 1409 істнує така бурса також в Кракові (contubernium pauperum).

Згодом входить в звичай посилати синів і дальше за границю. Метрики академії в Липську і Віттенберзї, протестантського університету в Базель і католицького в Падві виказують споро молодїжи з найкрасших родин литовсько-руських. Можна собі уявити, яке враження на такого панича робила заграничнa поступова школа по науцї у руского дяка. *За границею сидїло ся тодї через кілька лїт з ряду, бо не було таких легких доріг, як тепер, а сего вистарчало, щоб перенятн ся західним духом, розлюбовати ся в латинській культурі та серед руху реформацийного забути про стару віру батьків.*

Тож цїлком слушно говорить сучасний письменник: „сильно пошкодило „земянству“ руському то, що не могли вони поширювати шкіл і наук „посполитих“ і що їх не закладали: бо колиб були мали науки, то не булиби прийшли до такого упадку“.*)

Особливо кальвінїзм та социнїянїзм ширив ся з надзвичайною силою. (Кальвінами були між иньшими деякі з Вишневецьких, Пузини, Глїбовичі, Ходкевичі, Гулєвичі, Горностаї, та Сапіги, ариянамиж: Любінецькі, Рогозинські, Немиричі та Войнаровські. *З протестанцтва був опісля лекший перехід до віри латинської, чим з благочестия).*

*) Акты Западной Россіи т. IV. ч. 149 стр. 204 - 205.

А хоть котрий з паничів і не відцурав ся батьківської віри, то втратив віру у свою рідну, руську культуру і коли не він сам, то його дїти збільшали ряди апостатів. І так Русь, „не маючи своїх наук (шкіл) в науки латинські свої дїти почала давати, а тії разом з науками і до віри римської привикали, аж довели до того, що нащадки князїв руських з віри православної на латинську перехрестили ся та імена і прозвища собі попереміновали“.*)

Дармо благочестиве духовеньство перестерігало перед „лакімством на латинську мудрість“ і доказувало, що „хитромовство і поганський гарномовний Аристотель“ від благочестия відводять, єресями затровують і апостатами чинять, даром докорами та погрозами старали ся вони руську молодь від „гнилого заходу“ відвести**) — дух часу, охота науки, цїкавість до поступу робили своє. *Молодїж, як птахи у вирій тягнула в чужину і вертала з ньої чужою.* Звичайно

*) Акты западной Россіи. Т. IV. Ч. 149.

На брак шкіл нарікали також такі сьвідомі покровителї русьчини, як Рагоза й Конст. Остроський, а навіть єще з початком XVII. століття Юрій Рогатинець, автор знаменитої „Перестороги“ в тім браку шкіл видїтиме головну причину апостазиї.

**) Голубєва „Петръ Могила“ т. I. стр. 17.

з латинською та польською мовою на устах, зі здобутками ренесансу в голові, а з „новинами релігійними“ в серцю. По сьвідоцтву кн. А. Курбського*) в половині XVI. століття мало не вся шляхта волинська перейшла була духом протестанцтва.

Не даром жалував Скарга: „Byśmy byli czujni, mogliśmy dawno szkoły ruskie mieć, i w słowieńskim ich języku mieć swoje katoliki ćwiczone“.**)

Він розумів вагу школи, не розуміли єї навіть найбільші приклонники нашої культури, котрі позакладали чимало церков, прибрали їх золотом і сріблом і настягали з усіх сторін стоги всіляких книжок,***) а не подбали о се, що було і єсть заєдно одинокою трівкою підвалиною кождого народу і всякої суспільности — о просьвіту широких верстов, передусім о добру, елєментарну школу. *Книжки порохом припадали — а чужина вдирала ся дверми і вікнами.*

Не могли єї спинити поклики до береження давних руських звичаїв, до помірко-

*) Сказанія кн. А. Курбскаго.

**) Kazania przygodne.

***) Загоровський приказує, щоб дяк, на якого удержання визначує він всілякі натуралія і гроші писав „уставичнo з доброго зводу“ книги, яких церква потрібує „справедливе, а не фальшиве“ по 12 аркушів т. є. 48 сторін infol. в тиждень!

ванности в їдї й напитках, до повздержливости в розкошах життя, що тодї почали страшенно ширити ся в Польщі, до погорди всїляких „нестатечностий і дворства“.

Були, правда, між тими староруськими обичаями й дуже гарні, як родинна любов,*) як пошанованнія жінки,**) повага батьків, людяність до слуг,***) журба о душу, алеж в хатї, де навіть всї тоті чесноти з дїда прадїда гнїздили ся, мусїла бути тяжка атмосфера, без того сьвіжого подиху, який дають нам нові ідеї та ідеальні змагання, а без котрого особливо молодїж не може обійти ся. Широкий розмах київської Руси, єї, якби мож нинї сказати, сон о величі, о вічній сла-

*) Як би котрий з синів виріс на непотріба, що був би неприязним для братів, нзпокірним матери,, обиджав і кривдив церкву божу — то належить його позбавити спадку. (Архивъ Юго Зап. І. ст. 70—73).

**) Подружя зоветь ся „вічною приязнею“, сьвятим малжонством“, „Жінка зістала ся свобідним і дорогим, високоцїнним і рівноправним товаришом чоловіка, і супруги цїнили свій свобідний союз, що міг бути доволї полишеним чи чоловіком чи жінкою, коли пара показала ся недібраною“. Груш. Іст. т. VI. стр. 315.

***) В тестаментах кажеть ся, щоб урядники на підданих і слугах не допускали ся здирства, щоб їм в неділю у жнива давати по бочівці пива, та щоб вони мали час ходити до церкви, не злорічили, а приязно згадували свого пана.

ві, о сьвітовім царстві минув, переснив ся. Суспільність збудила ся на татарськім попелищу, на руїні колишнього гаразду, з кайданами на руках. Погодила ся з долею, змате-риялїзувалась, стала тяжкою та заскорузлою.

Найенергічнїйші верстви тої суспільности, „сіль землї", князї та вельможі з духовниками в купі, замість спромогти ся на новий, сильний підйом, на якесь велике воєнне дїло, або культуральний подвиг, дбали о свої приватні маєтки, давили свій рідний народ, а рідну культуру руську хотїли спасати придержуючись кріпко єї підупадаючої віри та неживої мови. З такої душної атмосфери молодїж виривала ся туди, де відчиняли ся широкі виднокруги, гень аж на другу півкулю, на небо, на котрому „вздержано сонце, а пущено землю", де мерегтїли чаруючим сяєвом скарби старинньої Гелляди і Риму, де починали гудїти друкарські машини, де в тїни ренесансових склепінь вели ся цвитучі розмови про вічні, і вічно цїкаві питання.

А вітчина лишала ся для них країною темною, забутою, чужою.

Батьки не уміли задержати синів, при собі, не вміли перед ними розтворити скарбів ріднього народу, його сили, богацтва духового, почуття краси, не вміли загріти до праці для народу й до любови вітчини, лищ

як курка, що виведе каченят ходили понад беріг і кликали: „вернїть ся!“ — а качатя плили до другого, чужого боку.

Зайшло сонце колишньої пишної Византії. В сумерках мерехтїв півмісяць. І донька византийської культури, Київ, давно лежала обезсилена, зневажена в руїнї. А старші єї дїти замість викресати з себе новий огонь, збирали, як справжнї дїти, останні відблески того сонця, що згасло і дули на них і хухали, щоби сьвітили.

* * *

Так сповнили висші верстви Руси-Украіни свос важке завдання сторожів та защитників загроженої заходом староруської культури.

* * *

Книжки до пізнання часів князївства литовсько-руського, (до унії:)

Грушевський: Исторія, т. VI.

Кулїш: Исторія возсоединенія Руси.

„ Отпаденіе Малороссіи отъ Польши.

Антонович: Кіевъ, его судьба и значеніе. (Монографії т. I.)

О. Левицькій: Внутрешное состояніе южнорусской церкви въ кон. XVI. в.

О. Левицкий: Социніянство въ Полщѣ и Юго Зап. Руси.

М. Любовичь: Къ исторіи Іезутовъ въ литовско-русскихъ земляхъ въ XVI. в.

A. Jabłonowski: Akademia kijowsko-mohilańska.

Мова П. Житецкій: Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII. и XVIII. в.

Крымскій: Украинская граматика, т. I.

* * *

На такім тлї виступає перед нами лїтература XIV. і XV. столїття, або як звичайно кажуть, великого князївства литовсько-руського, хоть назва та о стільки неслушна, що не всї землї українські належали до того князївства. Відносини, серед яких тій лїтературі приходить ся не жити, а істнувати, були несприяючі. Анї поневолення народу, анї упадок самостійности державної, анї консерватизм висших верстов, анї заскорузлість духовеньства, не могло пособляти розвиткови письменьства.

В зматериялїзованій, консервативно настроєній суспільности, без ідеальних поривів, без цїлий дальших від нинїшньої днини, без всього того, що чоловіка загріває до дїла та побуджує до творення, не було пригожої рілї для розцьвіту нових артистичних творів. Тож письменність того глухого, переходового часу обмежуєть ся головно до консервования спадку по старих, добрих часах, до збільшування його чисельно, до вирівнання

деяких прогалин, а нового, замітного, вносить дуже мало.*)

Проти західній культурі, яка наступала на всхід всьою силою та енергією сьвідомого завойовника, ставила Русь дуже сумнівну запору — *традицию.*

Проти латинським школам, особливо єзуіцьким, збудованим по новійшим теориям шкільництва, які мов твердині пічнуть згодом виростати у Львові, Перемишлї, Ярославі, Луцьку, в Камінци, в Вильнї, Полоцьку та иньших містах, тодїшня Русь буде сипати доволї високі вали запорошених книг і з поза тих мурів схоче боронити загроженої старорускої культури. Так шож — оборонцї були неопитні, несьвідомі дїла і короткозорі, не видержали облоги, хоть вали були доволї високі.

Бібліотека короліївська у Вильнї, в 1510 роцї на 70 книжок, має двайцять і кілька руських, а тільки кілька чеських та польських.**) Бібліотека супрасльська числить в половинї XVI. столїття 215 книг і рукописей, львівська кількадесять, так само богато других.

---

*) Се, що від XIII. ст. наша література переступає границї рідного краю і мандрує на полудне особливо до Сербії (головно через Атос, який був центральною книгівнею усїх Славян) — се для нас мала потїха.

**) J. I. Kraszewski. Wilno. T. IV.

Се, як на ті часи (перед розповсюдненням друків) книгівні великі і великої ціни. Деякі з книжок золотом писані, на пергаменті, оковані позолотистими пуклями. Та не так вони богаті змістом. Се переважно книжки церковно-служебні та література теольогічна, з додатком дечого з церковного права, з історії та з природописних наук.

Між богуслужебними стрічаємо по кілька примірників, всякого формату евангелий, апостолів, псалтирів, часословів, єрмолоїв, октоіхів і молитовників. Дуже розповсюднені „толкові“ евангелия, апостоли і псалтирі та поодинокі книги старозавітні. Дальше йдуть, так дуже на Руси люблені, збірники слів Золотоустого*) та иньших отців церки, як Ізмарагд, Маргарит, Златая цїт, Шестоднев.**)

*) Єще за болгарського царя Симеона (893—927) зготовлено там виїмки з проповідий Івана Золотоустого (Хрізостома) і названо збірник тих виїмків Златоструям (Золотаструя). Златострую ставопісля і в нас вельми розповсюдненим твором, можна сказати взірцем подібних виїмків з иньших отців церкви та видвигнув Івана Золотоустого на чільне місце, перед всїми письменниками церковної літератури.

**) Шестоднев (Гексаемерон), Івана Ексарха (заступник патриярха), східно-болгарського письменника з кружка Симеона, є спробою теольогічно-фільозофічнього викладу про сотворення сьвіта. Він хіснував ся ту творами Василия Великого, Севериана Гавальського, Теодорета, Григория з Нїсси і других.

Поруч них науки Григория Двосслова, Діонїза Ареопагіта, Йоана Синаіта, Ефрема Сирина та иньших учителїв церкви. Не обійшлось в більшій бібліотеці без прольогів, синаксарів, міней, та патериків, про які була давнїйше мова.

З книг канонїчнього змісту стрічаємо, правила церковні, „правила григориевския“, Кормчу, Номоканон*) й Номоканон Зонари. Лєгенди й повісти представляють; Варлаам й Йоасаф, Стефанім й Іхнїлат, Александрия, життя Андрія Юродивого, Василь Новий та книга 12 Яковлевичів.

З історії крім бібліїйних історичних книг та лїтописий давнїйших і Палей подибуємо лїтопись Супрасльську, „Временникъ изъ Константинова временника выписанъ“, „кронику писанную о Грекахъ“ та иньші хронїки. З географії розумієть ся християнська топографія Козми Індикоплова та Хожденіє Данила.

Як бачимо, переважують наші знакомі з дотатарської доби, тільки в більшій скіль-

*) Канонїст Павлов каже, що Номоканон з часів сьв. Методия прийшов на Русь в XI. ст. Пізнїйше сьв. Сава зготовив сїнопсіс канонїчну з поясненнями Арістеноса й Зонараса. Сей Номоканон вскорі став звісний в Болгарії, а звідси (1262) прийшов на Русь. В Росії до нині друкують його як 48 статю церковного права.

кости, в нових редакциях, деколи в гарних, а навіть розкішних виданнях та дорогоцінних оправах.

Тяжко сказати, що з тих книжок було придбанням XIV. та XV. століття, а що тільки новим опрацьованнєм давного літературного скарбу.

Більша частина старої нашої літератури перейшла до наших часів як раз у відписях з XIV. століття, а завданнєм наших істориків літератури буде щойно розмежувати продукцию тих обох періодів т. є. київського та литовсько-руського.

Так приміром славна наша *Толкова Палея*, зложена без сумніву в XII. віці, перейшла до нас в перґаміновім примірнику що йно з XV. століття.*)

Так само найстарший відомий нам досі список знаменитої повісти про *Варлаама й Йоасафа* походить з XIV. віка, хоть повість в українській редакції відома була вже в дотатарськім періоді.**)

І *поема* про *Діґенїса Акріта*, *і повість* про *Стефанїта й Ихнїлата* і нова редакция *Александрії* — все те не має не тільки певного року, але навіть віку уродження.

*) З 1495 року — примірник в Коломні.

**) Франко: Українсько-руська література, ст. 29.

Навіть найцінніший твір нашого давного письменьства, незрівнане *„Слово о полку Ігореві“*, написане безперечно між роком 1185 а 1187, перейшло було до нас у відписі богато пізнійшім, бо що йно з XIV. або XV. віку.

Але як раз та обставина є для нас сьвідоцтвом, що продукция літературна в XIV. і XV. віці опирала ся на давній київській традиції, та що ані напади татарські, ані домашні незгодини нє були в силї знищити підвалин тої духової культури, яка повстала в часах Володимира, Ярослава й Мономаха. На отсих кріпких підвалинах, мимо дуже некористних обставин, держала ся сьвятиня нашої учености та книжности і хоть нерозвивала ся так, як по єї первопочинам можна була дожидати, а всеж таки збільшала ся та збогачувала новими здобутками — тільки, що тії здобутки йшли мабуть головно з чужих земель, особливо з Болгарії.

І нїчо дивного. Раз розбуджена умова енергія наших предків посувала ся вперед, а що місцеві відносини не дуже то сприяли єї рухови, так вона повертала ся туди, де для ньої був пригіднїйший терен. З упадком Києва, як осередка не тільки державнього але й умового організму, письменницькі огнища пересували ся до меньших міст, а частогусто їх функції переймали на себе чужосто-

ронні великокультурні місця, особливо Атос і монастирі византийські.

Нині ми навіть не годні сказати, яка пайка літературних здобутків XIV. й XV. віку паде на нас, а яка на чужину, а то тим більше, що як раз тії століття були часами нового оживлення літератури полудневославянської.

В XIV. століттю, особливо за довгого володіння царя Івана Александра (1331—1371) так звана друга болгарська держава зі столицею й осібним патриярхою в Терново, колиści Щішманїдів, вертає до колишнього добра, щоб незабаром упасти під напором Турків.

Того царя, Івана Александра, його славословець прирівнує з хоробрим Александром Великим і з мудрим Константином. За нього й справдї і патриотизм оживив ся і ученість зацвила буйним цьвітом.

Патриярха Терново, Евтимій, був найвизначнїйшим письменником середньоболгарського периоду.*) Був він учеником Теодозия, котрий на горі Калїфарово, коло Терново оснував був монастир і стягнув до нього богато монахів з Болгариї, Сербії та Воло-

*) Памятники того периоду пізнати по нерегулярнім уживанню носівок, а хто зна чи отся прикмета не причинилаби ся також до висьвітлення, котрі з наших творів прийшли в XIV. віці з Болгариї.

щини. По смерти Теодозия пішов Евтимій на Атонську гору, звідти до Византиї, а вкінци по всіляких пригодах заложив кола Тернова новий монастир сьвятої Тройці, в котрім працював пильно над поправою церковних книг і над реформою віри. В 1387. р. став патриярхою болгарським, провадив дальше дїло реформи книг і віри та поборював успішно сильно поширену секту Богумилів, котра чим раз більше прибирала форми релїгійних аберацій. Звідси розходили ся його ученики по далеких землях і розносили славу свого учителя.

Коли Турки облягли Терново він по геройськи обороняв рідне місто, за що опісля ворог засудив його на смерть. Присуд пізнїйше облегчено і Евтимій пішов на прогнання, з якого до смерти не вернув. Помер невідомо де і коли.

Крім реформи книг церковних і справлювання текстів приписують йому також перевід служби Божої Йоана Хризостома, численні життя сьвятих, славословія та послания, в яких виявив велике начитання та реторичну вправу. За те не знати чи сьвідомо, чи несьвідомо мішав елємент канонїчний з апокрифічним та впроваджував демонольогію.

В посланїях поборював богумильські єреси, виступав проти третьому подружю, а виявляв прихильність до містицизму, котрий

в XIV. століттю чимраз більше переходив в аскетизм.

На українську літературу і на релігійний рух тогочасний мав він безперечний вплив через учеників, що розходили ся по цілім сьвіті славянськім, і через посланія та листування з Українцями. Цікава його *кореспонденция з мишрополитом київським Кипріяном.* з котрим Евтимій пізнав ся на Атосї.

До його учеників належав також *Григорий Цамвлак*, заслужений письменник і релігійний дїяч в трьох країнах т. є. в Болгарії, Молдаві і в київщинї, про котрого буде мова окремо.

За царя Івана Александра й за патриярхату Евтимія переложено й перероблено чимало книг, котрі розходили ся по дальших країнах і доходили також певно до нас. Література болгарська не має поки що докладного реєстру тих творів, отже тим труднїйше українській літературі вже нинї сказати, котрі з численних наших рукописів XIV. віку є тільки новим відписом давнїйше звісних творів, а котрі справжнїм новим здобутком.

Знаємо, що в XIV. віці справлено хронїку Малали і зредаговано лїмонарій (лєймонаріон), переписано статю Храбра про славянське письмо, розширено патерики та залюбки читано й пильно переписувано аскетів

і містиків Івана Кліїмакса, Ісаака Сирийця, Григория Синаіта та Діонізия Ареопагіта.

Переложено дальше Гексагемерон Северияна Гавальського, Панопліï Евтимія Ціга-беноса та письма численних містиків.

До апокрифів того часу належить лєгенда про смерть Кирила, про винахід болгарського письма і т. з. охридська лєгенда.

До часів царя Івана Александра належить також западно-европейська редакция Троянської повісти, зготовлена над адрийським морем і до Болгарії занесена Сербами, а дальше сильно сконтамінованє життя Езопа та византийські фльорілєгії (сентенції із сьвятого письма і з отців церкви).

Так само й *Сербія виявляє в XIV. віці велике оживлення.* Особливо за Степана Душана, котрий підбив нові землї і державу свою урядив на взір византийської (1331—1355) визначала ся вона всесторонними змаганнями культурними.

Вправдї по битві на Косовім полї (1389) втратила Сербія (так само як і єї посестра Болгария) независимість полїтичну, але не втратила охоти до культурної працї. Незабаром, бо 1412 року, відновлено сербську державу, а володарі сербські, пїбито залежні від Турків, уміли на дїлї так щасливо користати з заколотів в Туреччинї, що незабаром Сербія

стала такою, як була перед битвою на Косовім полї. Особливо *Степан Лазаревич* (1389—1427), котрому Турки надали титул деспота, заслужив ся для добра вітчини, бо серед тяжких відносин умів нею щасливо і вправно покермувати. Він поклав також чималі заслуги для сербської лїтератури, збираючи книжки, та спроваджуючи учених і артистів.

З сербських книжок XIV. столїття досить згадати про *типик сьв. Сави Єрусалимського*, котрий переложено (1319 р.) з грецької мови, а котрим опісля хіснували ся й наші книжники укладаючи Четї Мінеї та Прольоги.

При кінцї столїття переложено й справлено також *Мінеї* і тим виданням хіснували ся також пізнїйші грамотії на Руси.

Доволї численною була тодїшна полємічна лїтература Гезіхастів (Григорий Синаіт і другі) проти Богумилів з одного боку, а ортодоксів проти унїятам з другого. Особливо перші змагання до унії з Римом стрічали в Сербії ворожий настрій.

1426 року переложено на Атонській горі *Шестоднев* (*Гексагемерон*) т. є. виклад про ґенезіс мира, одну з почитнїйших книжок в славянщинї.

З сьвітської лїтератури переложено єще

раз хроніку *Георгія Гамартоля*, хроніку *Зонараса та Фізіольог*.

На осібну згадку заслугують тодішні сербські книжки з обсягу географії та астрономії — а також *Номоканон* з коментарем Зонараса.

З оригінальної сербської літератури XIV. століття найбільшим твором є життя сербських королів і владик епископа Данила. (1323—1338).

Але ані отся, ані богато других історично панегіричних книжок не має великої стійности. Вони не можуть рівнати ся з хроніками українськими, а панегіризм їх належить до найгіршого сорта.

Більші заслуги поклали Серби на граматичній области („вісім частий мови", „сказаніє о пісменах"), але то дивно, що правдиву славянську мову добачають сербські грамотії, не в своїй, ані в болгарській, тільки в українській мові, „котру славянські апостоли вибрали собі як найлучшу й найгарнійшу мову".

Та для нашої літератури мабуть чи не найбільше значіння має сербська поезия народня, особливо героічна, якої вплив слідний на українських думах.

З сербською поезиєю приходили на Україну також тії західноевропейські мотиви, які вона в себе передше була втягнула і таким

то чином навіть елєменти латинської культури дістають ся до нас вже тодї з полудня, заки відчинять вони собі пізнїйше широку браму через Польщу.

Країною, в котрій стрічали ся византийські течії з латинськими, була *нинїшня Боснїя та Герцоґовіна.* Ішла ту безнастанна боротьба між православієм, а католицизмон (Францішкани), між правовірними, а Богумилами та иньшими „заблужденниками“, між азбуками, навіть між способами лїточислення. Але лїтературних замітних творів тая країна не оставила, крім дуже численних памятників нагробних з цїкавими написами та славословіями для покійників. Також правничі документи визначують ся деякою стійностию.

Але зате має Боснїя XIV. століття річ дуже цїкаву — гарну, народну мову.

На XIV. й XV. століття припадає також *час розцьвіту хорватської лїтератури*, яка розвиває ся на основі осібного римсько-славянського обряду церковного. Велику цїну мають тогочасні хорватські богослужебні книги. Доказом, що Хорвати мимо латинського обряду не зірвали були злуки з православною славянщиною є такі книги як *рукопись з 1468 року*, в котрій глагольським письмом списано повну збірку апокрифів, курсуючих під авторским іменем болгарского

попа Єремії. (Смерть Адама, Хожденїс Богородиці по мукам і и.) Але безпорівнання численнїйший в хорватських книжках XIV. столїття є приплив елєменту латинського, (з латини й з італїйського), отже лєгенди, моралї, міраклї, епістули та науки, а також пісні по взірцям західньоевропейським, списані письмом глагольським а мовою народньою, живою, як: різдвяні вірші, вірші про страсти Христові, скорби Матери Божої, гимни та нарікання на суєту сього сьвіта. Французькі Chansons de geste і романи бретонського цикля знайшли ту також живий відгук та звідтїля лунали дальше на північ і всхід.

„Нова Александрия", „Повість про індийське царство" (посланїє пресвітера Йоана), повісти про Трістана, Лянцельота, Buovo d' Antono входили ту також в склад лїтературнього скарбу.*)

При тодїшних живих взаїменах України з південним славяньством лїтература Болгар, Сербів, Босняйців та Хорватів була в значній мірі добром спільним. Що було звісне там,

*) Найстарші наші збірники, в яких стрічаємо отсї твори походять вправдї з XV. і XVI. столїття, але в однім з них кажеть ся, що се повісти „книгъ сербскихъ", що виразно вказує нам на дорогу, з відки вони до нас прийшли. (Видав їх Весоловскій „Сборникъ отд. р. яз. и слов. XLIV, описував також Брікнер),

то незабаром приходили також до нас, у відписях, або в перекладах і навпаки.

Дїяло ся се головно через монашу републїку на Атосї, котра була неначе центральною славянською книгівнею, а також і через монастирі византийські, болгарські, сербські та наші, котрих монахи переселювали ся безнастанно, зміняючи місце побуту, а враз із тим вимінюючи також і лїтературні твори. Причинювала ся до того також борба релїгійна між Гезіхастами та Богумілами, котра в XIV. столїттю скінчила ся побідою Гезіхастів. Вона то духовників ріжних наций лучила, або дїлила виключно по переконанням релїгійним, а з поминенням ріжниць територияльних.

Григорий Синаїт, його ученик *Теодозий* і Теодозия наслїдник *Евтимій* стають між славянськими (загально звісними в славянщинї) постаттями, а їх послїдовники переходять до нас, переносячи з собою нові релїгійні стремлїння та лїтературні новини.

Витворюєть ся навіть цїкавий тип таких письменників, як Цамвлак, котрі належать рівночасно до двох, або й до трьох лїтератур. Як себе чужинцї почували серед нас немов у себе дома, се видно також з великого числа монахів неукраїнців в наших монастирях. Так приміром в XV. столїттю в а-

тонськім монастирі сьвятого Панталеймона перебувало більше Сербів, ніж Українців.

Що однак отсї міжславянські взаїмени не йшли виключно дорогою з полудня на північ, але прямували рівнож і від нас на Балкан, на се маємо також досить численні докази. І так: вже в XIII. столїттю українські сьвяті є загально звісні також в Сербії, українська Пчела (melissa), зготовлена в передтатарській добі, переходить тепер до Сербії, в синодальній бібліотнці в Софії (Болгария) стрічаємо на 107 рукописів 19 нашої редакциї, а найважнїйша південна-слявянська граматична праця, *Сказаніе о пісменех* називає українську мову найгарнїйшою і найлучшою зі всїх славянських мов.

Згадаймо єще славно **реймське євангелиє,** продукт українського письменьства з XII. віку, доповнений пізнїйше Хорватами і по довгій мандрівцї закуплений до катедри в Реймс, де на нього французькі королї складали присягу, а побачимо, що Україна не хіснувала ся готовою працею братів славян тільки спільно з ними збогачувала славянське письменьство, не розмежоване по народностям до такої міри як нинї. Було се справжнє духове єднання славянського сьвіта, якому початок зробили були перші апостоли славян Кирило та Методий.

По дорозї з полудневої славянщини над Днїпро лежала Волощина. Колись і тутки мешкали Українцї. Вони заняли були землю аж по Дунай по Печенїгах в половинї XI. віку.

Але пізнїйше, коли Мадяри стали заселювати Семигород Секлєрами та Саксами, семигородські славяно-волохи мусїли посунути ся на північ, в Молдавію та нинїшню Буковину. Особливо за Людвика Великого (1341——1382) сильно розвинула ся кольонїзация волоська. Волохи зорганїзували ся в новозанятих землях, а оден з їх воєводів, Богдан I. (1348—1355) виборов собі независимість від Угорщини і оснував нову державу, котра протягом XIV. та XV. віку переживала добу свого найбуйнїйшого розцьвіту. Особливо Стефан Великий (1457—1504) вславив ся, як знаменитий войовник і добрий органїзатор. (Побідив Поляків коло Глїбокої 1497).

Заходами пильних воєводів основано осібну митрополїю сучавську (1409), що єсть доказом стремлїння Волохів до независимости культурної.

Мимо того однак отся нова держава єсть неначе відданою за Волоха донькою України. Династия зукраїнїзована, українська мова панує в столицї, Сучаві, мов у якім

Галичу, а в письменьстві українське слово мішаєть ся з церковно-славянщиною.*)

Таким чином Волощина не тільки не була перепоною в літературнім єднанню України з полудневою славянщиною, але причиняла ся, як то пізнїйше лучше побачимо, до поширення книжности.

З того огляду бачимо які книжки були тодї поширені на Балканї та у нас. Переходили вони собі з краю в край, як міжнародне добро і люди всїляких країн вкладали в них своє знання і працю. Але особливою симпатиєю наших грамотіїв та наших читачів тїшили ся мабуть по давньому збірники перекладених та оригінальних творів, ті всїлякі *„Златі цїпи“* та *„Ізмарагди“*, котрих найстарші українські списки походять власне з того часу. Їх перероблювано, розширювано та скорочувано

---

*) На доказ наводжу документ воєводи Стефана з 1460 р. (Зберігаєть ся в Львівськім городськім архіві).

Милостїю Божею мы Стефанъ воевода господаръ земли Молдавскои чиним знаменито истым то нашим листомъ въ сѣмъ кто на тот лист узрит а либо его чтоучи оуслишит, где же того комоу будетъ потребизна еже пришли передє и нас наши пріятелове боургаре ливовскіи и принесли привиліе великое що маютъ отъ уика нашего покойника Стефана і т. д.

зовсім своєвільно. Так само сильно розповсюднені *„Учительні евангелія“* і так само вони ріжнородні. Мимо численних примірників, майже не стрічаємо двох таких самих, як не стрічаємо двох писанок зовсім однаких. Наш грамотій не переписував такої книжки, тільки переробляв її. Так само також, як і в дотатарськім періоді, дуже почитною книгою був **Патерик печерський.**

Кожда нова редакция тої популярної книжки приносила нові відомости про печерський монастир, про печерських сьвятих та про людий і події, котрі як небудь вязали ся в тим сьвятим місцем на Руси.

Взірцями служили всї три головні патерики, т. є. Скитський, Синайський і Палестинський, разом з Лїмонарієм (вибір з патериків) та ще з Пандектами Нїкона Чорногорця, котрі мабуть також впливали на зложення нашого, т. є. Києво-Печерського Патерика.*)

То розширювання та збогачування нашого Патерика кінчить ся в XV. столїттю.

*) Найпізнїйшою редакциею Києво-Печерського Патерика є Патерик Якова Тризни, києво-печерского ігумена, сучасного Богд. Хмельницькому. Одна з рукописий тої редакції зберігаєть ся у Львові в Василїянськім монастирі.

Києво-печер. Патерик переложив митр. Коссов також на польську мову.

Пізнїйше остають ся вже тільки перероблювання та взагалї праця редакторська.

Останньою новою запискою з того часу є отже оповідання *про чудо в печері.*

„Року 1463. за князя Семена Олександровича. За брата його Михайла, а за архимандрита печерського Миколи, стало ся в Печерськім монастарі отсе чудо. Печеру тримав тодї Денис, зовимий Щепа. Прийшов він на великдень в печеру, щоб покадити тїла усопших а увійшовши до тої части, що зоветь ся „община“ і покадивши сказав: „отцї і братя! Христос воскрес! Нинї великдень“.

І відповіли йому, як грім тучний воістину воскрес! Йому же слава, честь і держава і поклоненіє з безначальним Його Отцем і пресьвятим Духом, нинї, присно і во вікы амінь.

З XV. столїття маємо три редакциї нашого Патерика. Одна *епископа Арсенїя*, а дві печерського *уставника Касіяна.*

Стрічаємо в них „Житіе Теодосія“ (Нестор), „Посланіє про віру варязьку“ (Теодосій) і т. д., з чого слїдно, що давна лїтература не переводила ся на Руси і що письменники XIV. та XV. столїття заєдно мали під рукою твори своїх попередників з XI., XII. та XIII. віку.

Полємічна наша лїтература того часу іде двома шляхами: проти Жидів і проти латинської віри. Проти Жидів маємо з XV. віку *„Пророчество Исаіино объ орверженіи*

Жидовъ“ перереблюване нераз у всїляких збірниках. З кінця XV. віку походить також найстарша рукопись (на пергамінї) нашої *Толкової Палеї*, перехована в Коломнї. Толковая Палєя силкувала ся доказати Жидам, що їх власна віра вказує на Ісуса Христа, як на правдивого Бога, на здавна обітованного їм Месію.

Вона подає реєстр цитатів з книг старого завіта на доказ, що Христос є правдивим Месиєю і доказує те само в діяльогах між Християнами а Жидами. Отся антижидівська ідея тягнеть ся червоною ниткою крізь цїлу *Толкovую Палєю,* одну з цїкавійших книжок на Руси.*)

Полєміка проти Латинянам („латинським єресям“) має свій початок в нашій найдавнїйшій лїтературі. Вже в оповіданню про те, як хрестив ся рівноапостольний князь Володимир читаємо остороги, щоб Русини не

*) Крехівський монастир має рукопись Палєї з XVI., а віденська надворна бібліотека з XVII. віка.

Юдаізм ішов до нас від Хазар, де Жиди займали якийсь час пануюче становище.

Викладом жидівської віри і єї обрядів займаєть ся книжка „Кааф“, зложена на основі слів Теодорита Кирского, відома також і в наших, навіть галицьких рукописях.

давали себе зводити „єресям латинським“. Ті остороги переходять в полєміку, котра протягом кількох століттъ, то слабне, то кріпшає в міру того, як кріпшають, або слабнуть місиї католицьких держав та подружні сполуки наших княжих родів з католицькими пануючими домами.*)

---

*) На винародовлюючий вплив Польок ось як нарікатиме автор знаменитої „Перестороги“; „Читаючи кроники Польскіе, знайдетъ о томъ достаточнѣ, якъ Поляци Рускіе паньства пообсѣдали, попреятелѣвши ся-зъ ними, и царское цурки своѣ за Русиновъ давши, черезъ нихъ своѣ обычаѣ оздобные и науку укорении, такъ ихъ Русь посполитовали ся зъ ними, позавидѣли ихъ обычаемъ, ихъ мовѣ и наукамъ, и не маючи своихъ наукь, у науки Римскіе своѣ дѣти давати почали, которое зъ науками и вѣры ихъ навикли, и такъ по малу-малу науками своѣми все паньство Руское для вѣри Римской привели, ихъ потомкове княжатъ Рускихъ зъ вѣры православной на Римскую выкрестили ся, и назвиска и имена собѣ поотмѣняли, якобы николи не знались быти потомками благочестивыхъ прародителей своихъ. А за тымъ православое греческое озимнѣло и у взгорду пришло и все занедбаніе“...

Того самого погляду придержуєть ся також лїтописець Величко, котрий каже: „По смерти гетмана Сагайдачного и прежде єго смерти князя, воеводы и старосты въ Кіевѣ и другихъ украинскихъ мѣстахъ, церкви Божія православнія украинскія благочестно почитали сами будучи православными и народу благочестивому украинскому, найпачежь козакамъ никакихъ утѣснений и озлобленій не дѣлали, когдажь на Ляхо-

По нападах Татар, а особливо по упадку Царгорода, зносини наших пануючих з західноевропейськими ще більше оживлюють ся і Україна, очами своїх передових людий, часто-густо починає зазирати на захід, шукаючи там помочи в своїм тяжкім положенню. А що питання релїгійні в тих часах йшли перед всякими иньшими, отже не диво, що разом з пляном спільної сьвятої війни проти поганам-Татарам висувало ся зараз також питанне релїгійної сполуки з Римом, під котрого патронатом мала почати ся отся антитатарська акция. На нещастє з тих заходів нїчого путнього не виходило — вони кінчали ся звичайно гарними обіцянками та викликували ще більшу нехіть до унїятських змаганнь. Полємічний настрій удержував ся. А скріпляла його сильна нехіть польського духовеньства, до всього, що пахло українським духом. Польські духовники радіб були Русинів православних відтягнути від їх віри, але не на

вицахъ поженились, то отъ благочестивой апостольской кафолической вѣры отступивши, къ костелу римскому по прошенію тѣхъ же своихъ женъ присоединились и тогда церквы руское православныхъ въ тойже уніи или присоединенію съ костеломъ римскимъ силою приводить и подданимъ своимъ, великія труды и подати налагать почали."

(Лѣт. Величка. Кіевъ 1864. IV. С. 179).

жадну унїю, на нїякий греко-католицький обряд, тільки прямо на латинське. Вони навіть перестерігали Рим перед Русинам, як перед грізним ворогом.*)

Так само і королї польські вели справу на хосен віри латинської, не греко-католицької.

Владислав Егайло Литвинів, зневолював хрещених в обрядї грецькім, до того, щоб вони хрестили ся вдруге на латинське, а двох боярів, що трівали при своїй вірі, покарав смертю.**)

Литвинам не вільно було дружити ся з Українками православними, а мішані подружя під карою буків мусїли ставати латинськими. За те бояри, що покидали віру батьків тїшили ся особливими привілеями; їм вільно було віддавати доньох і своячок за кого хотїли

---

*) Так приміром, коли з кінцем XV. віку київський митрополит Болгаринович робив заходи в Римі, щоб сполучити руську церкву з латинською, то каноїк краківської капітули, Йоан Сакран, видав брошуру, в котрій писав, що Русини се „infesissimi hostes Ecclesiae Romamae", і що нема більш заскорузлого народу в своїх шизматицьких гріхах, як руський. „Adeo namque, insecta et errore suo dura et inflesibilis gens est, ut nulli scripturarum neritati, nulli ecclesiastice determinationi, nulli doctorum Catholicorum. aut Conciliorum Sententie assensu cedit unquam.

(Др. К. Студиньский. Памятки і т. д. Том. V. ст. I.)

**) Grabieński: Dzieje narodu polskiego. Str. 73.

та не потрібували вони, крім будовання замків, двигати нїяких тягарів. До того спровадив Ягайло Бенедиктинів, що правили по славянськи, щоб тим лекше ширити католицизм між Русинами, привиклими до обряду грецько-славянського. Так само й Витовд ширив католицизм, особливо на Жмуди; він оснував епископство в Мідниках та стремів усїми силами до того, щоб православні в його державі були независимі від царгородського патриярха. В тій цїли намовив епископів руських до вибору власного митрополита, а не одержавши для нього потвердження від патриярха, вислав Цамвлака по апробату до Риму. Була се для нього переходова доба до лятинїзациї Руси.

Супроти того всього справа руської православної церкви погіршувала ся з кождим днем. Ось кілька фактів на доказ того упадку. Старе владиче місто Перемишль коло року 1400 — без епископа. Катедра в руках польських, руський клир терпить від польського всїлякі насильства. Не лучше дїєть ся в Галичи. Галицька епархія бачила в останнє свого владику 1428 року.*) Правні підстави церковної организациї заквестионовані і то з двох боків, з боку латинської єрархиї

*) Богдан Бучинський. Студиї з історії церковної унії. Записки Тов. ім. Шехченка. 1908. кн. V.

і київської митрополії, церковні добра забрані („которыи были мѣста и села къ Галичу, то все отобрали и на тому фундували арцибискупство.“)

Православне духовеньство занедбане, польським рядом понижене*), а до власного патриярхату знеохочене всїлякими драчами. Достоєньства церковні купуєть ся, епископства дістають в нагороду непокликані люди, архімандритами стають ротмістри в нагороду за подвиги воєнні — до того навіть не православні.**) (Władyctwa Ruskie, inczey Religiy ludziom dawano. Antirreds. St. 132.) Додаймо до того наслїдки собору фльорентийського, котрий мало що не довів до церковного роз-

*) Popi niebożęta za proste chłopy y gorżey powracano, między garbarze y szewce, a snać pośledniey wszystkich na uniwersalach kładziono, od osób swoich y od obeścia cerkiewnego na nich pobory stawiono, iakiey nieuczciwości ani żydowskie szkoły ani Meczety tatarskie nie cierzpią, patrzcie, co to za słowo: pop od obeścia cerkiewnego powinien dać dwa złotych, a protopopa cztery, ukażcież mi, gdzie tak napisano o Rabinach żydowskich y o szkolnikach, aby od szkoły płacili tak, iako naszy popowie od cerkwie, a za to kramarze nad kupią siedzą. Nusz iakie uszanowanie popów Ruskich od Panów ich własnych, a snać więcey, którzy się Rusią bydź czuwaią. isz w niektórych w podwodę ieździć, z pługiem na robotę do panów swoich chodzić muszą“. (Antirresis. 76—77).

**) Студиньский. Пересторога. Сторона 21.

строю, особливо в поглядах на унію*) а побачимо, що полємічна література вже в XV. віці має пригожий ґрунт, на якому вона опісля і розвинеть ся та вибуяє понад всї иньші галузи літературні.

До тої літератури в XV. віці можнаби зачислити всїлякі посланія, грамоти, деклярації та листування архімандритів, митрополитів і князїв, в котрих часто-густо попри формальне трактованя справи лучають ся уступи, подиктовані щирим чуттям та глубокою думкою. Пробиваєть ся з них журба о добро церкви та трівога, щоб нова віра не принесла народови нового лиха.

Але ще більше літературний характер мають *два рукописні збірники з XV. віка*, перший з оригінальними трактатами проти опріснокїв, а другий з характеристичним написом: „сия книга списана бысть на єресь латинскую на утвержениє истиннымъ православнымъ християномъ и на обличениє и на посрамление Ляховомъ и Латынамъ, отлучившимъ ся и одпадшимъ отъ святыя великия а апостолькия католицкія церкве".

---

*) Єпископ виленський не хоче признати унії і не позваляє Ізидорови голосити єї у Вильні, кажучи, що він собору фльорентийського не признає, а собор в Базилеї нїчо йому про унію не доніс.

Надпись говорить за книжку. Єсть се зловіщий шум надходячої релїгійної тучі... Тільки шум, бо полємічних творів, котрі малиби силу грому, поки що з тої доби не маємо, (годї числити до них *„Слова Григорія митрополита, како держатъ вѣру Нѣмци“*, малозначного реєстру 35 латинських єресей, вибраних з византийських полємічних трактатів.)

З історичної лїтератури замітна єсть супрасльска рукопись незвісного автора, мабуть духовника, котрий жив між 1390 а 1446. Свою працю опер він в части на староруській лїтописній традиції, а в части (історія Литви) написав оригінально. З нього то брав мабуть Стрийковскій материяли до історії Литви. Кодекс Супрасльський є відписом кронїки Великого княжества Литовського й Руського зготовленим 1519 року для князя Одинцевича. Року 1840 археографічна комісия в Петербурзї позичила його з супрасльского монастиря і досї не звернула. Супрасльську рукопись видав 1827 року І. Даніловіч у Вильнї п. з. „Latopisiec Litwy i Kronika ruska“, переписавши сї з письма руського на азбуку латинську. (Z rękopisu sławiańskiego przepisał — каже видавець). Ось виімок :*)

*) З латинки по виданю Даніловіча переписуємо кирилицею.

Короля Казимира вживотѣ нестало, синовъ внего не было, только одна дочка, именемъ Ядвига*). И начаша Ляхове слати съ Кракова ко князю великому Ягайлу, дабы принялъ крещенія старого Рима, и понялбы въ нихъ кролевну именемъ Ядвигу, собѣ женою. и сталбы въ нихъ королемъ во Краковѣ на всей землѣ Лядской. Онже князь великий Ягайло, змовили ся изъ своєю материю и съ великою княгинию Уляною, и со братиєю своєю, и со всими князи и бояре Литовския земли; и поѣхавъ Кракови въ Лядскую землю, таможе самъ крестися и браття єго, и князи и бояре Литовския земли. И понялъ за себе кролевну Ядвигу, и короноване бысть того королевства короною, и отъ толе начаша крестити Литву въ латинскую вѣру, и присла арцибискупа къ Вилни въ Литовскую землю, и тогда начаша костели ставити по всей Литовской земли.

Тойже зими будущи королю во Краковѣ со всими князьми Литовскыми, и бояре Литовскими; князь Андрей Полоцкий приде съ Немцѣ Лифлянты, и со вею Латынною**), на Литовскую землю: и повоєвалъ пожисе много мѣстъ и селъ, градомже Литовския земли, ничего невспѣй, и такъ возовратися во свояси***).

---

*) Ядвига була дочкою Людовика, короля угорського.

**) Латиною зовуть кроніки руські Лотву.

***) Latopisiec Litwy i kronika ruska staraniem i pracą Ignacego Daniłowicza. W Wilnie 1827. сторона 40—41.

Хронїка починаєть ся вичисленнєм синів Ґедиміна.

Великого князя Кедмина Литовъского было сыновъ 7. стареши Монвид потомь Наримонтъ Олигоръдъ королевъ отець потомъ Евнутей потомь Кестути. Отець великого князя Витовта потомь Кориятъ седмыи Любортъ. Монтивиду далъ отець Корачевъ да Слонимь. Наримонту Пинескъ. Олгирду королеву отцу Крево да к тому князь Витебскыи сыновъ не держаль принялъ єго къ дотьце. Витебъскь взяти Евнутия осадиль во Вильни, на великомь княжени, а Кестутию Троки. Коргяту Новгородокъ а Люборта принялъ Володимеръский князь къ дотьце, во Володимерь в въ Луцескъ и во въ сю землю Волынскую.

Сыновъ же было у великого князя Олгирда 12*а в князя великого Кестутия сыновъ 6 было.

З отсею хронїкою переходимо до осібного віддїлу нашої історіографії, а саме до **руcько-литовських лїтописей.**

Вже Стрийковскі (конець XVI. віка) каже, що „Latopisie wszystkie litewskie, których Litwa z starodawna za kronikę używa, po rusku pisane". І справдї, читаючи їх, ми не годні сказати собі з легким серцем: „се не наше". Противно, в лїтописях руcько-литовських попадають

*) Виїмок отсей поданий в оригінальній правописи, так як випечатав його Stanisław Ptaszycki в книжці Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmódzkiego. Kronika· Wilno 1907. Сторона 14 в додатках.

ся місця, які нам живо нагадують стиль старорускього лїтописання, а мова тих лїтописий також не чужа для українського уха. Се тодїшня лїтературна мова, якої основу творить київська актова мова з численними впливами білорущини та ще товсто підмащена польонїзмами*).

Дух тих лїтописий в порівнанню з давними більше сьвітський і чимраз більше аристократичний. Стиль меньше реторичний, скупійший у всїлякі прикраси, не такий мальовничий, як колись, приміром в Волинсько-Галицькій лїтописї.

Поки нема повного научного видання повного циклю отсих лїтописий, то годї говорити про те, скільки в них чисто українсько-

---

*) Франко в своїй історії лїтератури каже: Фатальним у розвою сеї нової мови був переважний вплив польонїзму, що особливо в XVI. віці сильно занечищував мову чи то актів, чи то лїтературних творів. Многі новочасні пуристи дивлять ся з погордою на сю нїби макаронїчну мову, але історик лїтератури не повинен забувати, що вона була своєрідним і органічним витвором дуже незвичайних полїтичних і суспільних відносин того часу, що силою конечности окрім церковного і польского язиків черпала богато з людових діялєктів, приймаючи рівночасно не мало інтернаціональних слів латинських і нїмецьких, що приходили до нас чи то через школу, чи то через торговлю з західними краями. (Сторона 39).

го продукту, а навіть хто зна чи можливо буде се колинебудь виказати, бо преціньь протягом XIV, XV. і XVI. століття українська історія і українське письменьство зливаються ся в майже нерозривну цілість з історією та з літературою Білорусинів, котрі в значній мірі приймають і всисають в себе українську літературну й етнольогічну традицию*). А всеж таки про одного з авторів літописи литовсько-руської знаємо, що він був києвлянином, отже, з огляду на те все, не бачимо достаточної причини, щоб годило ся литовсько-руські літописі викидати з історії нашого письменьства.

Петербурська археографічна комісия зібрала всї доси звісні кодекси отсих літописий. Розпадають ся вони на три віддїли: *пертий* з супрасльським кодексом на чолї, з котрого виїмки ми висше подали, *другий* з кодексом Рачиньских (описав Шараневич), як представником, а третий віддїл, се так звана кронїка Биховця (видав Нарбутт).

Кодекси першої ґрупи (Супрасльський, Красїнских, Виленський, Уварівський і т. д.) криють в собі основи історії Литви, від єї поділу між синів Ґедиміна до пакту Казимира Ягайлоньчика з князем Московським 1446 р.

Вони доповнюють ся а загальною їх

*) Тої гадки є Іван Франко.

прикметою єсть злука історії Литви з істориєю всеї Руси. (Єсть також частина латинського перекладу).

Другий віддїл (кодекси Румянцова, Еврeінова, Товариства Археольогічного і т. д.) починаєть ся словами: Стало ся єстъ воплощене сина Божьею отъ святого духа. Зъ благословонное дѣвицы пречистое Маріи і т. д. і оповідає про прихід Палємона з Італії і про мітичну минувшину Литви до Ґедиміна; від Ґедиміна до 1446, як в першім віддїлї, а потім слїдують короткі згадки про князя Александра і про Жигмонта І. що кінчать ся побідою Литви над Москвою під Оршою 1514.

До того додана коротка хронїчка, доведена аж до року 1575.*)

Оден з роздїлів має надпись: *О князи Витовзнѣ*, какъ король полский Якгойло прислалъ до него просячи его:

> Також князю Витовту будучи въ нѣмцѣхъ у мистра, въ Марыномъ Городку,**) прислалъ къ нему король полскій Якгойло рекучи ему: „брате милый, больши того не кази земли Литовское и не пусточи отчизны своее и наше, а поди къ намъ въ еднание

*) Видав Б. А. Вахевичь п. з. зъ Кроники великого княжества литовского и жомонтского, записки императорского Одесскаго Общества Исторіи и Древности Т. XXIV. Одесса 1902.

**) Ібідем. Сторона 192.

і въ великую братскую приязнь, возми собѣ княже оте Вильню и сядь на столцы дяди своего великого князя Олкгирда, і великого князя Кестутьа, отца своего. И князь великий Витовтъ слышавши, учинитъ собѣ раду съ князьми своими и паны своими Литовскими, съ княземъ Юремъ Нарымунтовичемъ Бѣлскимъ и съ княземъ Іваномъ Олкгимонтовичомъ, и съ тыми порадился, поиде въ Литву и сядетъ на великомъ княженини Литовскимъ на Вилнѣ. И были ради вся земля Литовская и Руская, а князь Корыбутъ Олкгирдовичъ нѣшто почнетъ на то радити и не въ слушности быти у князя великого Витовта и почнетъ войско свое збирати. И зступили ся войска на мѣстѣ на Докудовѣ и стала ся битва, и побѣгутъ войска Корыбутовы; и побито ихъ много, и самъ Корыбутъ убѣжитъ въ Новгородокъ, и тутъ была княгиня и дѣти его. И князь великий Витовтъ опять собравши войско, и оступить Новгородокъ і взялъ, князя Корыбута и княгиню его и дѣтей его въ княжство взялъ; и потомъ княгиня Олкгирдовая умерла, и король полской прислалъ Витебска держати соколничего своего, Фдора Весну. А князь Швинтрыгайло тогды єще молодъ, и будетъ Федоръ Весна держати Витебскъ съ приказанья короля Якгойла. И Швинтрыгайло не могъ терпѣти, што Федоръ держитъ Витебскъ изъ его послушенства, и князь Шинтрыгайло городъ Витебскъ засѣлъ и Федора убилъ. Была жъ королю Якгойлу о томъ жалость великая, и писалъ до брата своего Витовта, ижъ бы онъ тое помстилъ. И князь Витовтъ взялъ

съ собою Скиргайла и собралъ войско великое Литовское и пойдетъ къ городу Витебску на князя Швинтрыгайла. И напервѣй Витовтъ пойдетъ ко Друцку; и друцкы и князи стрѣтили Витовта съ великою честию и ударили ему чоломъ въ службу. Оттолѣ князь великий Витовтъ прийдетъ къ Орши, оршане въ городѣ затворили ся два дни, и потомъ городъ взяли; и отъ того Витовтъ приступилъ къ городу Витебску, и князь Швинтригайло затворился въ городѣ Витебску, и почалъ Витовтъ города Витебска добывати. И тутъ же приидетъ на помочь ко князю великому Витовту (Юріи) Свѣтославовичъ Смоленский и ударитъ челомъ князю великому Витовту въ службу, и почали твердо добывати города. І Витебляне не могли терпѣти, и далися Витовту, и князь Швитригайло выйдетъ вонъ з города и ударитъ челомъ князю Витовту, и князь Витовтъ вземъ городъ Витебскъ и осадитъ, и самъ пойдетъ до Вилни.

Третий відділ літописий литовсько-руських творить кодекс президента суду А. Биховця*) (видав Т. Нарбутт „Pomniki do dziejów litewskich, Wilno 1846.) — доси одинокий список, хоть Стриковский хіснував ся еще одним з бібліотеки Заславских. Кодекс Биховця ріж-

*) Перша вість появила ся в „Noworoczniku Wileńskim“ 1835. Рукопись буквами польськими з дописком „Kronika Litewska z ruskiego języka na polski przetłumaczona“ — але не есть се перевід, тільки відпись з кирилиці на латинку.

нить ся значно від попереднх. Є він супроти них найбільше розширеною редакциєю. Початок Литви виводить від Атиллї. За лїтописею волинською повторює повість про Мендовга і має богато епізодів, котрих в жаднім иньшім кодексї не стрічаємо. Оповідає живо, часами якби повість писав, а де повертаєть ся до устних переказів, там подає вельми цїнні материяли до зрозуміння життя в XV. столїттю. На людий і на події глядить з точки аристократочної. Звертаєть ся приміром проти Жигмонта Кейстутовича за те, що він „бил рожаю шляхецкому вельми окрутни. І онже окаянник князь великий Зигімонт ненаситился злости своєй, і мислил в серцу своїм по дияволу наученїю, какоби весь рожай шляхецкий погубити і кров їх розлити, а поднести рожай хлопский псю кров“*). Як взорець способу лїтописання наводимо опис смерти Жигмонта, котрий задумав

> „сейм великий вчинити, а на том сеймі всю шляхту вистинати і викоренити, а хлопский рожай поднести. І пишет грамоти окаянник по всїм землям своїм властам велнкого княства княжатам і панятам і всей шляхтї приказуючи, аби всї на сейм їхали, поведаючи

*) Pomniki do Dziejów Litewskich. Zebrane przez Teodora Narbutta. Wilno 1846. Сторона 48. (Переписую з латинки на українське письмо. Автор.)

причину речи земской, а злость свою втаїл, што противку їх вмислил;*) а в тот час бил воєводою Віленьским Довгірд; а воєводою Троцким Лелюша: і тиї два пани довідавши ся достовірно, яко тот сойм положен на погубу всего рожаю шляхецкого, і їх самих, і возвали к собі в раду князя Чертористого, і тиї три паши врадили і вмислили, князя Зиґмонта о смерть приправити, а інших князей і панов, на тот час при Зиґімонті нїкаго не било, і на том раду свою доставили, іж самим їм городи Вильно і Троки засїсти, і держати їх на князя Швидриґала, которий втїк до волох, по поражце побоїской от Михайлушка Зиґимонтовича, і врадили так і направили дворанина, родом Киянина на імя Скобейка, і дали єму триста воз сїна, а на кождий воз по пяти чоловіков, у зброях под сїно узложили, а по человіку што возов держали, і отправили того Скобейка до Троков, якоби з сеном Діякольним; і отправили Скобейку, і послали до Волох до князя Швидриґайла іскати єго; і князь Александро Чарториский із Скобейком уїхал в замок Троцкий в неділю вербную. В тотже час син князя Зиґимонтов вишол з града до костела, а сам князь Зиґимонт слухал мши в замку в ложници, і віхавши князю Чарторискому з Скобейком, зо всїми тими вози в город, і город затвори, і люди оний всї вишли з возов, і пошли просто до ложници князя Зиґімонтови,

*) Ibidem. Сторона 48—50. (Переписано з письма польського на українське).

где он мши слухал; а бил у княза Зиґимонта медвед, в котором велми ся кохал, і завжди коли прихоживал до ложници, і как лапою дернул, тогди єго завжди пущано; а так князь Чарториский з Скобейком пришодши со всїми тими людьми, і дернул рукою по дверем, і князь Зиґімонт мнїмал медвед, і казал двери одчинити, і в тот час кинули ся до ложници; і почал князь Чарториский вимовяти єму всї єго злиї учинки; што он чинил над всею шляхтою великаго княства, а к тому што єще вмислил бил на останок на том сеймі всїх князей і панов, і весь рожай шляхецкі викоренити і кров їх розлити, а псю кров хлопскую поднести, і тиї слова вимовивши рек наостанок: што єси бил наготовал князем і паном, і всїм нам пити, тоє ти тепер пяй оден, і кинул ся к нему хотячи єго убити, понеже не било чим, і тот Скобейко ухопил вили в коміне што огонь поправують, і тими вилами вдарил єго в тот час как Божеє Тїло подносил каплан, і кров скочила з голови на стїну, котораяж і до днесь єсть на стїнї в ложници єго на вежи у болышом замку Троцком, і в тот час пал на него милостник єго на імя Славко не хотячи видїти смерти господара своєго, понеже бо вельми бил люб великому князю Зиґимонту; а они того Славка взяли і кинули окном з вежи і он там шию зламал, а князь Зиґимонт в тот час живота доконал, повеленєм воєводи Віленского Довґірда, а воєводи, Троцкого Лєлюші, а князя Чарторискаго,

і от руки Скобейка Кіянина, убієн бист у вербную неделю, мца . . .*)

* * *

Крім численних списків литовсько-руських лїтописий дуже мало історичних памятників переховало ся з тої доби. Найцїкавійший з них дневник *Евлатевського*, про котрий поговоримо пізнїйше. На основі записок з XVI. віку написана перша частина *Львівської лїтописї*, а бібліотека Оссолїнських у Львові зберігає (під Ч. 2168) рукописи *Лїтописців Волинї й Украйни*, що виповнюють нам хоть в части прогалину між нашими княжими лїтописями (1292) а між роком 1386, коли то Литовсько-руське князївство сполучило ся з Польщею.

Єсть се збірка кількох статий з XVI. і XVII. в., з котрих одна „О Москві“, належить міщанинови київському Богданови Балиції, синови Яцка, що був вітом Києва від 1591—1611 року. Від Балики перейшла тая книга на власність О. І. Кощаковського, уставника Межигірського монастиря, котрий перенїс ся на старість до Городища в Сокальщинї і забрав єї з собою. По роцї 1758. дістала ся тая лїтописна збірка до монастиря св. Юра у Львові, а звідти... до Оссолїнеум. Видано єї в „Сборнику лѣтописей относящихся къ исторіи южной и западной Руси“ Кіевъ 1888.

*) Pomniki do dziejów Litewskich. Сторона 50.

Глава VI.

Староруське право і судівництво в. князівства Литовсько-руського. Наклін до февдально-аристократичнього устрою.

Земський привілей в. к. Казимира. Судебник Казимира Ягайловича. Привілеї Жигимонта Жидам. Статут литовський. Друга його редакция. Редакция з 1588. року. Копні суди. Магдебурське право. Його значіннє для нас. Литовська Метрика. Грамоти правні, присяги, віна, рішення спорів, тощо.

Деяке значіння письменницьке мають також памятники урядові, а саме як документи нашої мови, як причинки, і то дуже важні, для пізнання побуту і культури і як докази поши-

рення українських впливів на Литві і Білій Русї. Не даром говорить ся у віршах:

Польска квітнет лаціною,
Литва квітнет русчизною;
Без той в Польщі не пребудеш,
Без сей в Литві блазнем будеш.

В тих землях українських, що належали до „корони", „руського письма" уживали поруч латинського й польського єще з кінцем XIV. та з початком XV. століття. Тим письмом і тою руською мовою списувано там також усякі урядові грамоти. Але в міру поширювання польських впливів, в міру того, як наші панські роди зраджували свою вітчину і перепливали до другого берега, до котрого манили їх усякі користи і привелеї, українська мова тратила землю під ногами аж, коло року 1530, не годила ся вона вже до нїчого більше, хіба до кондаків та тропарів і до побожної релїгійної лєктури.

Заволодїла ту всецїльно латина і польщина. Інакше дїяло ся в тих українських землях, що увійшли в склад в. кн. Литовського. Там, як ми се бачили, українська культура стала твердою ногою, а одна з єї видимих признак, українська мова, вкоринила ся так глубоко, що навіть по прилученню до Польщі (1569) не легко єї було знищити.

Особливо кріпко держить ся „руська“ мова в судах і урядах цїлого в. кн. Литовського, хоть білоруські та польські впливи псують єї чимраз гірше.*).

В київській державі судівництво опирало ся на постановах карного права, зібраних в „Правдї рускій“ на Уставі Володимира Великого „о церковних судѣхъ“, на „Кормчій книзї“ та „Номоканонї“

На основі отсего староруського права розвинуло ся судівництво в. князївства Литовсько-руського. Творило ся воно в XIV. і XV. столїттю, мабуть не з середнього Подніпровя, бо воно тодї було дуже слабко звязане з Литвою, тільки через землї над Нїманом і Двиною, котрі вже давнїйше стояли під сильним впливом київського права і передали його цїлій Литовсько-руській державі. Значить ся державне право князївства Литовсько-руського виросло з корення староруського, а підпадаючи вливам польським творило переходову стадию між давнїйшим староруським, а пізнїйшим польським правом в наших землях. Давний, більше демократичний погляд

*) Особливо замітною прикметою було **е** замість **ѣ**, котре тодї у нас вимавляло ся вже як **і** (въ повете, замість въ повѣтѣ) а також **е** замість **я**, приміром: „месець“, замість „мѣсяць“. Польські слова і латинська складня дають себе також чимраз більше чути.

правний по-неволи нахиляєть ся до февдально-аристократичних порядків польських. Чисто литовських (Литва в етнографічнім розумінню!) елєментів правних в тих памятниках годї стрінути, бо литовські князї, органїзуючи литовські провінциї, пересаджували туди правні постанови зі своїх руських земель, котрі з боку адмінїстрацийного і в загалї культурного стояли далеко висше, а що йно пізнїйше приходили на ті основи впливи та модифікациї права нїмецького і польського.

Важнїйші з памятників права литовсько-руського є:

Земський привілей в. князя Казимира, виданий 1447, (не 1457, як хибно подавали), коли Казимир приняв вибір на польського короля, а литовсько-руські пани за згоду на сей вибір виєднали собі від нього всїлякі вигоди. І так запоручує земський привілей пралатам, князям, боярам і панам їх права і вольности паралєльно до прав і вольностий польської шляхти. Вони можуть свобідно виїздити в справах маєткових і в воєннім дїлї до чужих земель, тільки не до ворожих земель і так, щоб через те не потерпіла шкоди воєнна справа в їх добрах в. кн. Литовського. Великий князь обіцяє не кликати на свій суд підданих панських, поки вони не стануть перед судом свого власного пана, заказує карати того, котрому

судово не доказано вини і приказує не карати жінки за вину чоловіка, а свояків за вину свояка „выймуючи проступки противъ нашого господарьства". В порівнанню з Москвою, де відповідала ціла родина, всї близькі виновника, тая постанова відбиває дуже корисно так само як і принцип, що кара не може бути без провини, але знов постанова, що підданий мусить ставити ся з кождою жалобою і судовою справою перше всього перед свого власного дїдича-пана, хотьби власне з ним самим мав до дїла і що судову кару платить не судиї а свому дїдичови, виключила шляхетських підданих з під опіки права, а віддала їх в неволю панам. Як порівнаємо отсей привілей з земським привілеєм Олександра з року 1492, котрий обіцяв шляхтї тільки те, що не буде виносити простих людий над шляхту, то побачимо, що за той час поневолення робучого люду вспіло вже значно наперед поступити. А поступило воно безперечно під впливом практики польської.

Правительство роздавало панам великі простори землї, заподненої селяньством, колись вільним, економічно самостійним, підлягаючим громадській управі, а тії пани при кождій нагодї пильно дбали, щоб з землею також і робітників земельних зробити свойою власностию. Колишні руські селяни-власники

(смерди), заникають на території в. князівства Литовського і стають селянами на чужій, панській землї і кінець кінцем в половині XV. віку на всій українсько-руській території панує оден принціп, а саме, що селянин, який би він не був, підлягає виключній юрисдикції свого пана і тільки тоді, колиб пан не хотів робити з ним справи, може заняти ся його ділом урядник державний.

Останним слідом давної громадської організації лишили ся т. з. „копні суди“, т. є. сходини господарів, котрих задачею була переводити слідство і викрити виновників в злочинах проти життя і власности, сповнених на їх території, санкціоновані статутом з 1529 р. і розширені новою редакцією з 1588 р. З язикового боку привілей Казимира замітний тим, що в ньому виступають вже впливи польські*).

Судебник Казимира Ягайловича. В. князь Казимир, порадившись „съ князями и съ паны радою — и со всимъ поспольствомъ“

Оригінал „Привілею земського кн. Казимира“ зберігаєть ся в архіві Черторийських в Кракові. Опубліковав пок. Анатоль Левицький (Codex epistolaris saec. XV.) і вияснив дату. Крім того руський текст друкований у Дзялинського „Zbiór praw litewskich“ Poznań 1841. і в Актах Зах. Россії. Критичний розгляд в Історії проф. Грушевського том V. (ст. 12, 18, 51, 63, 70 і примітка 4.)

видав збірник 28 постанов для обезпеки приватної власности, намагаючись вгамувати самоволю загонистих очайдухів, котрі захоплювали чуже добро. Кари за крадїж були не-вмірy строгі. Приміром: „хто украдеть корову, того узвесить". Крім того злодїй мусить звернути гроші за скрадену річ, а коли не має, то на шибеницю, а жінка і дорослі дїти, що знали про крадїж, платять зі свого маєтку. (В „Правді Руській" можна було злодія звязати, він мусїв вернути скрадену річ, але вбивати його не було вільно). За першу крадїж була грошева кара, але тільки за крадїж предмету дрібного; від предмету вартости рубля, хоть перший раз — смерть. Ті постанови обовязують не тільки простих людий, але й панів, о скілько вони учасниками крадїжи. Так само строго карано всякого, що нападав на сусїда і видирав йому батьківщину, або захоплював худобу.

З того видно охоту оборони слабшого перед сильнїйшим, (щось нїби боротьба перед правом кулака), хоть нїде правду дїти, що властиво цїлий устрій тодїшний опирав ся на праві сильнїйшого і на захопленню селянської власности панами, до чого помагали королївські закони. Значить ся на наш нинїшний погляд разяча суперечність в устрою правнім. Наконець велить судебник удержу-

вати в порядку дороги, бо „на чіей дѣльници шкода ся станеть, конь ся образить, ногу изломить, тому платить".

Язик подібний як в „Правдї Руській", але проявляєть ся в ньому вплив того канцелярийного язика, який пізнїйше побачимо в Литовськім Статутї. Зате польонїзмів меньше, чим в „Привілею земськім", бо там були нові поняття правні з заходу, на котрі польська мова мала готові вислови, а тут старі звичаї тільки на ново урегульовані, на які були свої власні слова. *)

З иньших памятників цїкаві **привілеї Жигимонта жидам з 1507 і 1514 року,** в котрих князь бере жидів під свою особливу опіку увільняючу їх від військової служби і позваляючи переходити з міста до міста без митової оплати. Крім того, колиб в ночи жид кликав о поміч, а нїхто йому не прийшов на підмогу, то сусїди мають платити кару. Так само, колиб хто камінем кинув на жидівську

*) Видав Данилович п. з. „Status Kazimierza Jagiellończyka. Pomnik najdawniejszych uchwał litewskich z XV. wieku, wynaleziony i drukiem ogłoszony...". W Wilnie, 1826. Лїворуч текст гражданкою, праворуч буквами латинськими, в долинї перевід польський. Передрукував Дзялинський. Побіч тексту руського дав він перевід польський. (Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529 i t. d. Poznań 1841).

школу. Прівілей оповіщає також, що леґенда про морд ритуальний не є згідна з правдою. З того видно, що суспільність не радо відносила ся до жидів, а правительство зі зглядів торговельних брало їх в оборону, а навіть робило з них упривілїовану верству в порівнанню з селянами.

Історично цїкаві є економічні постанови для Литви з 1529 року, а привілей для жмудського люду посполитого сьвідчить про загальне поширення руської мови, як язика урядового. *)

Важним з кождого боку памятником єсть **Статут литовський.**

Мотивом Статуту було стрімлїння, щоб у цїлім Литовсько-руськім князївстві обовязували ті самі права і щоб устрій тої держави чим-раз більше наблизити до устрою Польщі. Хотїли того особливо литовські пани-шляхта, бо таким чином дісталиб вони ті широкі права, якими хіснувала ся шляхта польська. Торги в тім напрямі вели ся вже з Ягайлом, котрий запобігав ласки панів, бо хотїв запевнити пристіл для свого сина, Володи-

*) В статутї литовськім було застережене, що „писарь земскій маєть по руску літерами и словы рускими всѣ листи и позвы писати, а не иншимъ язиком и словы".

слава. В брестськім привилею Ягайла кажеть ся: „обіцяємо також, що всї землї польської держави зведемо і зводимо сим до одного права, рахуючи в тім і землю руську, з тим виїмком, що вівсяна дань буде давати ся тут єще за нашого житя“. Розуміють ся, що того приреченя що до слова не сповнено, подібно як богато иньших, але всеж таки праця в тім напрямі поступила. Прийшли привилеї Казимира Ягайловича (1447), Александра Ягайловича (1492) аж за Жигимонта I. на соймі Виленськім (1522) ухвалено, щоби вся Литва управляла ся одним статутом, бо король не хотїв, щоби поодинокі землї користували ся якоюнебудь самоуправою. Се був засновок першого Статута литовського, що його надав король Жигимонт I. в роцї 1529.

Складаєть ся він з XIII. роздїлів, о нерівнім числї артикулів. Титули роздїлів вказують на їх зміст. I. „О правахъ народа“ (король ствердїує права, надані його попередниками і розширює право особи: не карати заочно, карати того, що завинив і т. д.). II. „О обороне земской“ (обовязки військової служби). III. „О слободахъ шляхти, і о розмноженю великого князьства“ (не вивисшувати нешляхти над шляхту і т. д.). IV. „О поглаве (посаг) женской и о выправу девокъ“ (права вдів, сиріт і заслужених жінок. Дон-

ції, що віддаєть ся за чужинця треба сплатити посаг, щоб чужинцеви не віддавити землї. Дївчина, котра віддаєть ся проти волї родичів, тратить посаг, сирота проти волї опікунів також). V. „О опекунехъ“ (право спадкове). VI. „О судьяхъ“ (судівництво і судовий устрій). VII. „О кгвалтахъ земскихъ и о боєхъ и о головщинахъ шляхетских“ (постанови права карного). VIII. „О права земленыє, о границах, о межахъ, о копахъ“ (устави, кари і процедури в справах граничних). IX. „О ловы, о пущи, о бортноє дерево, о озера, о бобровыє гоны, о хмелыща, о соколы, о гнезда“ (уводить нас в тодїшне життя приватне, містить в собі уставу ловецьку і характеризує цїни, приміром: жубр коштував 12 гроший!) X. „О именяхъ, которыє въ долзехъ, и о заставе“. (О довгах). XI. „О головщинѣ (убійство) людей путныхъ, мужицкихъ и парубоцкихъ“. (Убийство шляхтича 100 кіп грошей, ремісника 12!) XII. „О грабежи и о навязки“. (Грабіж товару в шкодї, перетримування челяди, що втїкла від свого пана. Цїкаві назви птахів ловецьких). „О злодействе“. (Полтіна, т. є. $^1/_2$ рубля границею кари. За першу крадїж низше полгіни не вішали, за другу — шибениця. Шляхтич міг три рази виправдувати ся. Щойно за четвертим разом вішали пана).

Як бачимо вже в першім кодексї Литовського Статута, затверженім 1529 року, зібрано до купи і санкціоновано всї тії права і привилеї, які пани-шляхта виєднали собі були правною дорогою, або добули практикою. Має Статут всякі прикмети шляхетської устави. Нормує правні відносини шляхтича до правительства і до нешляхти, боронить їх інтересів, а иньшими людьми мало що турбуєть ся. Видно се на кождім кроцї. Візьмім приміром постанови про кари. Шляхтич платить за убийство шляхтича 60 рублїв (100 кіп гроший) і стільки князеви, за убийство путного чоловіка або ремісника тільки 12 рублїв і 3 рублї кари, за убийство хлопа всього 6 рублїв. Як вдарить шляхтич шляхтича, то 12 рублїв кари, як хлоп шляхтича, то має бути йому відтята рука, а як шляхтич побє хлопа то платить $^1/_2$ рубля (шляхтич пів рубля, а хлоп тратить руку!)

За злодїйство хлопа вїшають, а шляхтич може три рази викручувати ся, присягаючи, за першим разом сам оден, за другим з двома иньшими шляхтичами, за третим з шістьома і що йно за четвертим „маєт быти обешон (обвішений) злодейскимъ обычаємъ“. Так само і майном шляхетським опікуєть ся Статут, визначаючи кари, як би хто наїхав маєток шляхтича в його неприсутности, але добром се-

лянським не журить ся. Він признає панам і шляхті права свобідного розпоряджування всякими маєтками, якими володіли вони перед смертию Казимира (1492) і означує круг осіб, котрі тими привілеями могли користувати ся, при чім варт пригадати, що вже привілей з 1387 р. каже, що всякий боярин, котрий перейде на католицьку віру, має дістати ті самі права, що й всї иньші шляхтичі корони польської.

Санкционуючи таке упривилейованнѧ шляхти Статут Литовський дає рівночасно згоду на закріпощення селян і лєгалїзує невільництво. Він признає чотири правні причини невільництва: уродженнѧ від батьків невільників, полон на війнї, заміна кари смерти на неволю і шлюб вільної або вільного з невільником, або невільницею. В неволю не вільно брати за довги, анї підчас голоду (якби батько хотїв продати дитину). Поганам не вільно мати християн у неволї, з виїмком челяди, даної служебним Татарам в надїлї від в. князя разом з двором.

Невільник, котрому його пан не дасть їди підчас голоду — стає вільним. В порівнанню з давнїйшими практиками невільницькими, коли батько міг замість кари судової віддати дитину в неволю, коли невільників значили відтинаючи їм уши або носи і т. д. єсть

се, треба признати деякий поступ, але з другого боку, що такий поступ варт, коли рівночасно поневолювано цїлу величезну верству працюючого люду — селян? Язик Статута урядовий, сьвіжий і живий; старославянщини мало, зате білорущина і польонїзми, особливо в 3 редакциї). *)

Перша редакция Литовського статута з 1529 року не вдоволила панів-шляхти. Далеко було до тої безкарности, якою вона хіснувала ся в Польщі. Отже на всїх соймах йдуть домагання поправи, так звані просьби і подання соймові панів до короля і відповіди. Деякі з них дуже характерні. І так 1544 просять зібрані, на соймі брестськім, щоб король не надавав литовських земель полякам і щоб урядники коронні не вмішували ся до справ литовських. Король викручуєть ся. На соймі виленськім пригадують Жигимонтови Августови предківський звичай, щоб король вїжджаючи в Литву, оставляв урядників своїх на границї. Король знова крутить. В 1551 просять, щоб чужинцї не мали маєтків, урядів і дворів в князївстві литовсько-руськім. Так

*) Старославянському ѣ, подібно як в Біблії Скорини, відповідає е, повете, замїсць повітї, вечне, замісць вічні, о злодействе; е стоїть також замість я (старосл. ę, ją (первісне я) паметь, замість память, светый, святый і т. д.

само дбає литовська шляхта о забезпеку своїх інтересів перед самоуправою міст. Ті жалоби спонукали Жигимонта Августа до нової редакції статута, т. з. *Друга редакция Литовського Статута*, затверджена на соймі в Берестю 1566. Він має ще виразнїйші прикмети шляхетського кодекса. До давнїйших постанов, що сьвідчили про велику печаливість о добро шляхти, прибувають нові. Приміром: коли нешляхтич обидив шляхтича словами, то врізували йому язик, коли шляхтича вбили хлопи, то за одну шляхотську голову сїм хлопських. Крім того шляхта обовязково має висилати на сойм в. князївства Литовсько-руського своїх послів з повітів і земель з рішаючим голосом а на провінціональних соймах має право робити постанови в справах свойої землї. Шляхта і магнати підлягають своїм власним виборним судам, а за хлопами остають ся тільки *копні суди*, котрих завданнєм вислїдити виновника, а властиво відпровадити, о скільки се можливе, слїд від свого села.

Друга редакция Литовського Статута постановляє також, щоб шляхтичі „ни шинкомъ се не живили и локтями не мѣрили", в загалї „ремесла мѣстского хлопского" не управляли, значить ся дбає про достойність роду шляхотського.

Але й друга редакция статута також не удержала ся довго. Сойм Гродненський (1568) додав до нього деякі нові устави, унія Люблинська (1569) також, дальші пересправи велись в Новгородку і Варшаві (1578), аж зготовлено третю редакцию, котру Жигимонт III. затвердив повагою Соймовою 1588 року. В третій редакції попри елєменти давнього руського державного права, попри звичаєві практики, видно ще більші впливи польські то нїмецькі, а також слїдна ту рука більш вправних юристів, вишколених на праві римськім. Постанови про копні суди задержані, але в практиці вони стають ся мертвою буквою права. Складаєть ся він XIV. роздїлїв: О персоне нашой господарской, о обороне земской, о вольностях шляхетских и о розмноженю великого князства литовского, о судяхъ и о судехъ, о оправе посагу и о вене, о опекахъ, о записехъ и продажехъ, о тестаменътехъ, о подкоморыхъ въ поветехъ по правахъ земленыхъ о границахъ и о межахъ, о пущу, о ловы, о дерево борътное, о озера и сеножати о квалътехъ, о боєхъ и о головщинахъ шляхетскихъ, о головщинахъ и о навязкахъ людей простыхъ, и о такихъ людехъ и челяди, которая отъ пановъ своихъ отходитъ, такъ же и о слугахъ приказныхъ. О грабежехъ и навезъкахъ, о злодействе всякого стану.

Вже самі наголовки вказують на зміни поміж третьою, а двома попереднимн редакциями Статутами, особливо о ще більшій печаливости інтересів панських, котра найкрасше проявляєть ся в роздїлі „о людехъ и челяди, которая отъ пановъ своихъ отходитъ“.

Сей *Статут* третьої редакциї випечатано у Мамоничів в Вильні п. з. „*Статутъ великого князства літовского отъ нaяснейшого господаря короля єго милости Жикгимонта третого на коронадыи въ Кракове выданый року* ᾱψ·ῆιι. За привильємъ короля єго милости друковано въ дому Ма(мо)ничовъ“. 14 | 63 ненумерованих і 554 нумерованих сторін.

Вплив польщини на стільки замітний, що М. С. Б. Лїнде уважав його памятником польським.

Литовський статут першої редакциї випечатав що йно 1841 року Дзялинський в збірнику п. з. Zbiór praw litewskick od roku 1389 do roku 1529, tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544. do roku1563“.

Польський переклад Статута третьої редакциї друковано в роках 1614, 1619, 1642, 1648, 1693, 1744, 1787, 1819. В бібліотеці Черторийських в Кракові є печатний примірник з 1588 року і кілька польських з XVII, і XVIII. віка. В університетській і в Оссолїнських у Львові лиш рукописи. Року 1811 переложе-

но Статут Литовський з польського переводу на росийське п. з. „Статутъ великого княжества литовского". С. Петербургъ 1811.

Рукописий статута стрічаємо на Україні росийській доволї богато. Мабуть хіснували ся ними наші суди полкові й сотенні, не маючи видання з 1588 року. Статут Литовський мав єще значіння навіть по розборі Польщі, (покликуєть ся на нього Возний в „Наталці Полтавці"*). На лївобережу він в деяких околицях по части обовязує до нині.

Перед насилою панів-шляхти, санкционованою Статутом, боронили ся міста при помочи так званого *Магдебурського права*. Наші міщани, торгуючи з містами нїмецькими, переймали від них готові способи такої оборони. В Нїмеччині, в 1 половині XII. в. скодифіко-

---

*) Грушевський. Історія України Руси. Том V. сторона 18, 52, 55—57, 64, 69, 83. О. Огоновскій. Історія литературы рускои. Часть I. сторона 207—214. Historya prawodawstw słowiańskich przez Wacława Alex. Maciejowskiego. W. II. Tom I. W Warszawie 1856. p. 509-510 Права, по которымъ судится малороссійскій народъ... изданныя подъ редакціею... А. О. Кистяковского". Кіевъ, 1879. ст. 32. „О стародавних сельских громадах в югозападній Руси" Іванишева, Правда VIII. ст. 668-673. O Statucie litewskim, ruskim językiem i drukiem wydanym, wiadomość przez M. Samuela Bogumila Lindego. W Warszawie, 1816. p. 22. Бібліографія подана в історії Грушевського, т. V. примітка 1.

вано збірник земського саксонського права, так званий „Sachsenspiegel“ (Speculum Saxonum) корисний для міщанства, а знов в городї Магдебурзї списано права в книзї, званій „Weichbild“.

По нападах татарських Польща спровадила до своїх міст богато нїмецьких купців і промисловців, котрі привикли були до того права і застерігали собі привилей, судити ся дальше по його параграфам і той привилей називали в Польщі привилеєм права Магдебурського. Починав ся він заявою короля, а в Литві в. князя, що город увільняєть ся від суду воєводського, каштелянського і всякого иньшого, полишаючи йому права власного мійського суду*). Відклик від такого суду йшов. зразу (до р. 1356.) до Магдебурґа, звідки приходили рішення, що звали ся „Магдебурськими ортилями“, а пізнїйше до „iudicium supremum“ в Кракові. Найвисшою інстанцією був трибунал коронний, до котрого входили також комісарі, вибрані з мійських радників.

*) Приміром в наданню нїмецького права Кремінцеви читаємо: „Обиватєлї города Кремінця теперішні і в будучности, мають судити ся тільки магдебурським правом і відповідати тільки перед бурмістром і райцями, а більше перед нїким“, „маєтъ ихъ судити войтъ и бурмистры и радцы“ — кажеть ся в привилею для Берестя.

Се право дістав перший Краків, 1257, дальше Львів, Сянік, Ряшів, Городок, Перемишль, Теребовля, Дрогобич і т. д. а в руських землях княжества Литовсько-руського, Київ, Чернигів, Переяслав і богато других. В таких городах справи цивільні судив бурмістр з радниками мійськими, (Рада) а карні „Лавничий суд", (Лава) зложений з 12 вибраних судиїв під проводом війта.

Обі колєгії звуть ся магістратом, а їх компетенция не є докладно опредїлена. З державою звязував місто уряд війта, дїдичний, або іменований, дуже впливовий і корисний (великі доходи!) Пізнїйше застережено сей уряд виключно для шляхти, за військові заслуги.

Дїдичний війт був нїби пануючим в містї, іменований, нїби державцем. Тож більше впливові міста старали ся о се, щоб самі могли обсаджувати війтівський уряд. Так було приміром у Львові, Камінцї, Буську. Тодї перевага власти і значіння спадала на „раду", що складала ся з 12 дожизнених членів, званих панами-радою. Вони урядували на переміну, шістьох одного року, а шістьох другого. „Лава" тратила своє первісне значіння, так що пізнїйше „Рада" присвоїла собі право іменувати лавників на опорожнені місця. Таким чином „Рада" стала дожизненою колєгією,

котра згодом зробила ся дїдичною так, що кілька міщанських родин панувало над містом. (Олїгархія).

А всеж таки міста, що мали магдебурське право не платили мит, вільні були від воєнних тягарів, не стояло ту військо коронне, не давали для нього підвод, а се було не аби якою пільгою. Тільки українське міщаньство, притиснене чужинцями і чужою державностю, не користувало як слїд тими пільгами.

Право нїмецьке було спопуляризоване в Польщі перерібкою Яскера (видана в Кракові 1535) по латинськи, і Щербіча (1581) та Гроїцкого (1565) по польськи.

Ся остання була найприступнїйше зредагована і вона загально поширила ся в Польщі та на Україні. Правом магдебурським управляли ся не тільки городи українські, але й деякі суди полкові і сотенні. Зразу хіснували ся вони редакциєю польською, але в XVI. віцї зготовлено перерібку українську, а в XVII. повстали всїлякі підручники правничі як „Процесъ краткій приказный“, „Судъ и расправа въ правах молороссійскихъ“ і т. д.“

---

*) Про право Магдебурське: В. Б. Антонович „Монографіи по исторіи западной и юго-западной Россіи“. Томъ I. Кіевъ 1885.

Исторія славянскихъ литературъ А. Н. Пыпина.

Як збір життєвих документів мають також своє значіння акти і грамоти урядові, зібрані в так званій *Литовській Метриці.**)

Крім того маємо богато всіляких грамот, з котрих кілька наведемо, для приміру тодішної урядової мови, стилістики і форми.

Так приміром волинський князь Димитрій Любарт, заключаючи угоду з королем Казимиром 1366 року пише!

> Се азъ, князь великий Димитрий, докончиваю и повинуюся службою таковою. А се — докончанье межи королемъ Польскымъ и княземъ Дмитриемь. Къ Володимирю отступается потолѣ; по Уймицю, по Пѣсчаний бродъ, по Еуфимково село; от Еуфимкова села — до Маркова става-по Львовъ.

Спасовича, Изд. вт. С. Петербургъ 1879. Томъ I.

Кистяковскій. „Права, по которымъ судится малороссійскій народъ". Кіевъ 1879.

Огоновскій. Исторія Литературы рускои. Львів 1887. Часть I.

Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Том V. У Львові 1905. сторона 223 і дальші.

*) Вже коло 1880 року петербурська археографічна комісія рішила видати акти Литовської Метрики, але перший корпус того видання під редакцією проф. Бершадського знищено і що йно 1905 року опублїковано, три книги з роздїлу т. з. „Судныхъ дѣлъ" п. з. Литовская Метрика. III. I. Крім того видав Гильдебрандтъ кілька старих реєстрів актових книг. (Гляди Грушевський. Історія. Том V. Ст. 622).

скую дорогу къ Скоморохомъ: а от Пѣчана броду — по Пиньскый мостъ: а оттолѣ — по Пурью, поколѣ Турья прошла. А мыта не примышляти, но, куда хочешь, туды поидешь. А князю Дмитрию помагати королеви на всякого неприятеля, опроче своєѣ братьѣ, безо всякоѣ хитрости и льсти, своимъ животомъ. Се ли будеть не доспѣшенъ, — князю Дмитрию люди своѣ послати. А коли братья княжа поидуть на короля, — князю Дмитрию братьи не помагати. А кто поидеть на мене, — королеви помагати мнѣ на моѣ неприятелѣ, безо всякоѣ хитрости и льсти. А мнѣ королеви помагати, ... і т. д.

(Переховуєть ся в музею Черторийських в Кракові).

А отсе князь луцький Федір Данилевич ручить перед князем Володиславом Ягайлом за Олехна, 1388 року.

Владиславу, Божьєи милости королю Полскому, Литовскому, Рускому и иныхъ многихъ земль осподарю. Мы, князь Федорь Данильевич, князь Романъ Федорович, князь Семенъ Иванович, князь Александро Четвертенский, Иванъ Несвизский, Еско Романкович, Васко Кирдѣевич, Андрѣико Романкович, — поручаємся по Олехна, што ж служити єму сподарю своєму королю верно, безо лсти, безъ хитрости, а на лихо єму королеви не гадати, но служити єму королеви верно и до своєго живота. А толко изменит Олехно свою поруку, ино знати королю нас,

поручников. А на то єсмо к сей грамотѣ наши пѣчати привесили.

А писано у Луцку, у суботу, октября у десятый день.

(Зберігаєть ся в Музею Черторийських в Кракові. Скорочення виповнюємо).

Присяга князя сіверського Федора Любартовича королеви Ягайлови 1393 року.

Мы, князь Федор Любартович, знаємо чинимъ симъ нашимъ листомъ, кто коли нань возрит или, пак, услишит, аже господарь нашь, король Полский, Литовский и Руский, иныхъ земль государь, нашь милый брат єго королевая Божьє милости Ядвига жяловали мя и дали ми землю до своєи воли, на имя Сѣверскую, со всѣ городми, со всѣми ужитки. Про то слюбую и слюбили єсмо нашему государю, кролю Влодиславу прежеписаному, и єго кролевой Ядвизѣ и єго дѣтемъ и ихъ намѣсткомъ служити вѣрну быти и послушну с тымъ со всѣмъ, чим мя жяловали, а противу имъ никды не быти ни однымъ веремянемъ безо лсти и без хитрости. И на крѣпость сему нашему листу нашю печать привѣсили єсмо. У Вислици, под лѣты Розтва Христова тисяч 393 лѣта.

(З музея Черторийських в Кракові).

Посьвідка старости Бенька з 1398 р., що пан Гервас дав своїй жінці Варварі 100 гривен віна.

А се я, панъ Бенко, староста Галицкий и Снятиньский, свѣдчю то своимъ листомъ

каждому доброму, кто на сесь листъ узрить, или предъ кымъ будеть чтюнъ, иже пришедъ передъ насъ панъ Гервасъ и вѣновалъ и оправилъ своюи женѣ Варварѣ сто гривенъ на своюмъ селѣ на Толъмачи (нинї Товмачик) и Жюрковѣ (нинї Джурків), на своюи вотнинѣ. А на то дали єсмы свой листъ, и нашю печать привѣсили. А при томъ были свѣдци: панъ Миколай Стєникъ, воєвода Снятиньский, панъ Гѣрко, панъ Андрияшь, панъ Борисъ Хомѣковичь, панъ Хроль Варвариньский, Воронко войтъ Коломыйскый руский. А писанъ листъ у Коломыи, у тыжьдьнь по святомъ Михаилѣ, коли ся пишеть подъ лѣты рожьства Христова 1000 лѣт и 300 лѣт и девяносто лѣт и осмоє лѣто.

(Переховуєть ся в бібліотеці гр. Тарновських в Дзїкові).

А отсе грамота галицького старости Петраша з 1401 року, котрою він рішає спір о землю між Борсничем і Мошенчичем в бережанськім повіті.

Во имя Отьця и Сына и Святого Духа, аминь. А се язъ, панъ Петрашь, староста Галицкий и Снятинскы, свѣдочю то своимъ листомъ, кто коли на сей листъ возрить или услъшить чтучи иже пришедъ передъ мя Васко Мошенчичь и позвалъ Кундрата Борсничa о границю о Вашичиньскую. Тогды єму Кондратъ не хотѣлъ отповѣдати, олижь пришедъ вотчичь далъ свою рѣчь Васковѣ в руцѣ: любо стратить любо добудеть Васка. Тожь єму ялъ Кондратъ отповѣдати

єго рѣчь. Тогды я, панъ староста Петрашь с земляны, учинили єсмы межи ими завитый рокъ на выведѣньє граници: кто межи ими укажеть твердѣйшимъ листомъ и знамены, што суть на листѣ, тотъ зыскалъ, а кто на рокъ не станеть ани вкажеть, тотъ стратилъ. Тогды я, панъ староста, на той рокъ своимъ животомъ выѣхалъ на ту границю. Тогды Кундрать указалъ свою границю и листомъ изнамены, што на лѣстѣ стоять. А Васко Мошенчичь на той рокъ не сталъ на завитый, ани людий не выслалъ. Тогды я, пан староста, згадалъ з земляны и оправили єсмы Кундрата у тои граници: поколя єму князь Левъ уѣхалъ, — а мы єму толя уѣхали по та знамена. А при первомъ судѣ былъ пан Васко Тянтюковичь, пан Дробить, пан Михалко Жидъ, Ганусовъ зять, Иванъ Долгый, панъ Яцко Гарбортовскый. А ти доконали и осудили: пан Хреченъ Мартиновскы, пан Олъдрихъ Медускы, Дѣтрихъ Кромировскы, панъ Сноπко, пан Михалко Грабовецкый, Костько Головенчичь. А на то язъ, пан Петрашь староста, далъ єсмъ Кундратови нашь листъ под нашею печатью на свѣдоцтво и на твердость. А писали под Божьимъ нарожиньємъ 1000 лѣт и 4 ста лѣт и 1 лѣто. А данъ у Галичю у день святого Балътромѣя. Аминь.

(Переховано в бібліотеці Павликовських у Львові).

Цїкавим того рода документом є лист короля польського Жиґимонта Августа до батька, Жиґимонта І. Як великий князь литовський стає Жиґимонт Август в оборонї

свого маршалка, Федора Санґушка, котрому Жиґимонт І. відібрав Войнячин, коло Винниці і передав його до рук Станислава Корковского.

„Наяснѣйшому пану Жикгимонту*), з Божеє милости королю полскому, навышшому великому князю литовскому, рускому, пруському, жомонтскому, мазовецкому и иных, отцу нашому милостивому, Жикгимонт Август Божою милостю корол полский, великий княз литовский, руский, пруский, жомонтский, мазовецкий и иных, поздоровенє и долгоє а фортунноє пановане. Наяснѣший пане отче наш милостивый. Дана нам тыхъ часов справа от маршалка волынскоє земли, старости володимирского, браславского и вѣницкого, князя Федора Сонкгушковича, иж который замки он, Браславль и Веницу держит з ласки вашей кролевской милости, же ваша кролевска милост недавно прошлого часу писати и прислати до него рачил дворанина вашеи кролевскои милости Станислава Корковского, приказуючи єму, абы он двора Вонячина от замку веницкого поступил тому, кому была воля вашеи кролевскои милости, якож он водля того, яко нам в тои ричи справу дал, тому посланцу

---

*) кг рівнається нинїшньому ґ, котре впровадив до нашого письма що йно Памва Беринда. Давнїйше писали: Скиркгаило, буркгимистру, кгды і т. д. або само **к**, прим. Швитрикаило.

и по **и** пишемо, як тепер — й, прим. литовский. Замість **8** даємо нинїшне у, а замість **ѳ**.

вашеи кролевскои милости тую отповед дал со всим послушенством, абы тот посланец вашеи кролевскои милости там до Вонячина єхал и в том ся справовал, яко єму от вашеи кролеввскои милости росказанє и наука єст дана, противку воли и росказанє вашеи кролевскои милости ничого не будучи. Ггды потом княз Федор, маршалок земли волынскоє, тут тыми разы у Вилни у нас был в нѣкоторых потребах тых замков пограничных и своих, тогды поведил нам, иж дан єму єстъ другий лист от вашеи кролевскои милости до него писаный, в котором ваша кролевская милост рачил росказат писати до него через тогож дворанина, который перво до него приєздил з нелюбостю а з неласкою, своєю, то от него приймуючи, иж он того Вонячина на первоє писанє вашеи кролевскои милости єще тому не поступил, кому была воля вашеи кролевскои милости, где он будичи на тот час при нас и будучи єму яко подданому нашему, видело ся єму тую волю и писанє вашеи кролевскеи милости нам оповѣдат и лист вказати, где мы розумеючи тому, иж на тои речи посполитои тутешного панства немало належи з некоторых причин слушных, взяли єсмо тот лист в него, который от вашеи кролевскеи милости єсть писан, к рукам нашимъ и послали єсмо там до Вонячина дворанина нашего пана Семена Кмитича, которому росказали єсмо нам на Вонячинє мешкати до того часу, поки мы вашеи королевскои милости тыи вси причины достатечне ознаймамы, с которых єсмо причин то учинит мусили, што на том речи посполитои

тутошнего нанства належи, где вашеи кролевскои милости отца нашего милостивого о то пильне просимы, абы ваша королевская милост то рачил в себе уважит и не быт того вниманя о нас, абых мо то учинит мели въ який обычай, абы ся в тем воли и росказаню вашеи кролевскои милости досыт не мѣло стат. Але иж єсмо то учинили про певныи а слушныи причины, на которыя тому панству великому князству не мало належи которыи мы вашей кролевскей милости отцу нашему милостивому часу своєго достаточне ознаймимы, затим ся в ласку вашей королевскей милости пану отцу нашему милостивому залецамы і т. д. *)

Сей лист, подібно як руська переписка Ягайла з Витовдом і як руський лист королевої Бони, сьвідчить про сильне вкорінення нашої мови на литовськім дворі як мови дипльоматичної і товариської у найвисших кругах. Пише ньою Ягайло на прикінці свого життя, мимо довголїтнього побуту в Польщі, а Жигимонт Август, стаючи в оборонї независимости земель литовсько-руських, не уживає також анї польської, анї латинської, тільки руської мови, як правно-державної.

Видно, що мимо лїтературньої малопродуктивности, наша мова все таки удержуєть ся на висотї мови культурного народу і що

*) Зберігаєть ся в архіві Черторийських в Кракові. Друкував у перве Др. Б. Барвіньский, Руслан 1908. Ч. 292.

на неї не дивлять ся еще як на мову чернї, як на орган „настухов і свинопасов.“

З тих грамот, особливо подільських, волинських і галицьких (XIV. до XVI. віка), писаних часто-густо майже чисто народньою мовою, а навіть з буковинських, мимо їх „лжеортографії“*) бачимо, що тодїшня українська мова не дуже то відбігла від нинїшньої, особливо в Галичинї, і що як раз тим малопродуктивним, яловим часам в лїтературі треба приписати оден дуже важний здобуток, а саме *ідею живої народньої мови.* Тая ідея не здобуде собі відразу належнього права, їй довго еще прийдесь бороти ся то з давною старославянщиною, то з новою польщиною та московщиною, але все таки вона удержить ся, як удержуєть ся звичайно кожда здорова і сьвіжа гадка, котра скриває в собі зароди життя. В тих многочисленних всякого рода грамотах бачимо, що наша мова дає собі раду з предметом, що в нїй можна висказати і правничі поняття і торговельні і господарські і родинні, всїлякі, що надаєть ся вона до зворотів товариських і до стилїстичних прикрас, що є мовою богатою, яркою і живою.

*) Буковинцї читали ѣ за я, на лад болгарський.

І можуть собі вороги українського слова торочити всяку всячину про „галицько-волинські говори“, але правди вони не оббрешуть. *)

Як документи до історії української мови і до єї пізнання мають наші грамоти з XIV, XVI. століття дуже велике значіння.

Наведемо декотрі з них: Присяга київського князя Дмитра Ольгердовича (1388), Стародубська грамота Олександра Патрикієвича (1400) Грамота дару в. к. „Швитрикгайла“ чернігівського (1424) і тогож князя київська грамота (1442), грамота князя Семена Олельковича (1459). Опись київських земель (коло 1470), опись київського замку (1552), грамоти князя Льва Галицького (підроблені в XIV століттю та множество грамот галицьких і буковинських, котрих на жаль добре виданого збірника не маємо до нині**).

---

*) Приміром звісний російський фільольог А. Соловскій. (Очерки изъ исторіи русскаго языка. Кіевъ 1884.) Збиває його Житецький в „Очеркахъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія...“ Кіевъ 1889. а ще основнійше А. Кримський в своїй „Филологіи и Погодинской гипотезѣ“. (К. 1904) в „Діялєктольоґічних крітеріях“ та в иньших працях.

**) Видання: Я. Головацкій в львівськім науковім „Сборник-у“ 1867. п. з. „Памятники дипломат. и судебно-дѣлов. яз. русск“. з підправкою на російський

Переважно язикове значіння мають для нас також численні инъші памятники тих часів з обох боків нинїшнього кордону східньо-українські:

„*Церковний Устав*“ XIII.—XIV. віка церкви св. Софії в Новгородї, списаний з київської рукописї митрополита Климента, сильно попсутий так званою „лжеортографією“, „*Указатель Евангельских Чтеній* XIII—XIV*), так само

лад, щоб мовляв, вже тодї видно було єдину „русскую литературную рѣчь“.

„Акты отн. къ ист. Зап. Россіи“ т. I. СПБ. 1846.

„Акты, отн. до ист. Южной и Западной Россіи“ СПБ. т. I. 1863.

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej Polskiej, wydane staraniem Galicyjskiego wydziału krajowego. I. I. 1.—VIII. 1868—1880.

„Archiwum ks. Sanguszków“. Львів 1887 і д.

Н. Молчановскій: Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ“. Кіевъ 1885.

Антонович: Грамоты вел. князей литовских“ 1868.

Срезневскій: „Древн. пам. русск. языка“.

Архивъ Юго-Зап. Р. Кіевъ 1883—1890. Фототипічні видання в „Палеографическихъ Снимкахъ).

В. Уляницкій: „Матеріялы для исторіи взаимныхъ отношеній Россіи, Польщи, Молдавіи, Валахіи и Турціи въ XIV—XVI. вѣкахъ (Москва 1887).“

Про студіюм вправа в. к. Литовського гляди Грушевський Історія України-Руси, Том V. примітка 1. стор. 619—634.

*) Переплетений в одну книгу з Галицьким Евангелиєм з 1144 р.

лжеортографічний, але незвичайно цінний з боку диялєктольогічного, „*Київо-Печерський Помянник*“ з початку XVI. в. *Евангелия*: Полтавське, Київо-Михайлівське, Чернигівське і Таврийське; західньо-українські: *Христинопільський Апостол* з XIII. віка, *Галицьке Евангелиє* 1283. *Галицьке Евангелиє* з 1301. р. *Холмське Евангелиє*, *Віденський Октоіх**), *Пандекти Антіона* 1307 р.**) *Бучацьке Евангелиє* з XIV. в. і з тої самої пори *Луцьке* та *Путенське*[3]), з XV. віка евангелия *Струмилівське* та *Львівське* (1423.)[4]), *Антоновецький Апостол*, *Поученія Єфрема Сирина з* 1492 року, переписані з волинського богато вчеснійшого оригінала, збірник „*О лунном теченіи*“.[5]), *Полємічний збірник* попа Наливайка[6]), богато апокрифів[7]) і т. д.

---

*) так званий Codex Hankensteinianus (Archiv f. sl. Philol. т. VII. 1884.

**) В бібліотеці „Народного Дому“ у Львові.

[3]) В Путні на Буковині.

[4]) Тепер в Київі в Десятиній церкві.

[5]) Гляди: „Замѣтки о малоизвѣстныхъ памятникахъ юго-зап. русскаго письма XVI. — XVII. вѣка. (Кіевъ 1894).

[6]) А. Соболевскій: „Замѣтки“, Несторовы „Чтенія“ кн. IX.

[7]) Тексти галицьких апокрифів XVI. віка видає тов. імени Шевченка у Львові під редакцією Дра Івана Франка.

Ціла отся повінь всяких книг та грамот писаних тодїшним українсько - білоруським актовим язиком, або мовою близькою до тодїшньої народньої мови, сьвідчить перед нами про значне поширення письменности в наших землях і про український вплив на Білорусї, дає нам чимало цїнного матеріялу граматичного і побутового, кидає неоден ясний промінь на сїрі і здавалоб ся, нецїкаві часи в. князївства литовсько-руського, але в історию нашого письменьства красного вносить небогато. Брак ту письменників о виразних лїтературних профілях, брак індивідуальности. Се більше письменність нїж письменьство, хоть і памятники правні і листи і завіщання і лїтература церковна вказують на те, що людий умних та образованих нам також і тодї небракувало. Виразнїйше зарисовують ся перед нами ось які постатї лїтературні:

Митрополит Киприян, родом Болгарин*). В молодім віцї довший час перебував на Атонській горі, де здобув собі широку осьві-

*) Ом. Огоновський каже, що Киприян був Болгарином, Барвіньский (Вибір з українсько-рускої лїтератури), що Сербин; Киприян був посербщений Болгарин. Огоновський похибно каже, що Киприян за молоду „відай вчив ся в рідній земли". Там він міг добути собі хіба елєментарну осьвіту, висше образованя добув на Атосї.

ту. Там він і посербщив ся. Був учеником і приятелем славного болгарського патріярха Еутимія*), з котрим переписував ся. Тії листи незвичайно цікаві, як докази турбот і змагань тодїшнього образованого сьвященства. (Береження давних традиций, поправа книг, аскиза). В мові тих листів слїдний вплив грецького язика, особливо складнї. Року 1376 висьвятив Киприяна патриярх Ніль на митрополита і післав в Русь. Хоть столицею митрополичою була вже тодї Москва, він довший час перебував в Київі, бо не міг дійти до ладу з великим князем московським Димитрієм Івановичем. Що йно по його смерти переніс ся до Москви, де й помер 1407. року. Від року 1390. титулував себе митрополитом всеї Руси. Лїтописи називають його „вельми книжним і учительним“. Хоть таке почесне названия, навіть з додатком „якого доси не бувало“ дістаєть ся неодному, то все таки про Киприяна можна сказати, що він був дійсно образованим чоловіком. Київ любив і полишив у ньому трівалу памятку — обно-

*) Заняв ся поправою церковних книг, заказав монахам-неукам переписувати церковні книги, поборював Богумилів, Несторіянів та Іконоклязмів. Коли Турки добули Трново, засуджено його на смерть, а пізнїйше перемінено присуд на кару прогнаня. Помер не знати де і коли.

ву Київо-Печерського монастиря. Привіз туди богато південнославянських книжок, особливо сербської редакції, старав ся розбудити письменницький рух і сам працював літературно. Остало по нім споро рукописий з часу його перебування в Київі, але їх автентичність не єсть єще достаточно провірена*).

Найпевнїйше і найбільше поширене єсть *„Житіє Петра“*, митрополита Київського, котрий жив передше черцем в монастирі Спаса при селї Двірцях в Жовківськім повітї. Житіє Петра звісне також в українських кодексах.

Киприян переписав також власною рукою „Служебник“, зладив новий переклад „Номоканона“ і написав *Прощальну грамоту*, котру велїв читати при своїм похоронї**).

---

*) Питання се переходить Голубинскій в своїй „Исторі-ї русско-и церкв-и“. Томъ II. с. 347.

**) Житіє Петра і Прощальна грамота находять ся в „Степенній книзї“ XVI віка. „Прощальна грамота“ поміщена також в V. томі „Полн. собр. русск. лѣтописей“.

Про Киприяна гляди: Огоновскій. Исторія литературы русской. Часть I. сторона 89. Його Хрестоматия сторона 261—263.

Барвіньский. Вибір з укр. руск. літератури для учит. сем. II. вид. ст. XXXIX.

Dr. Murko. Geschichte der älteren Südslavischen Literaturen. Сторона 126, 127, 162 і 194.

Виїмок з Прощальної грамоти.

Во имя святыя и живоначальныя Тройци. Азъ грѣшный и смиреный Киприянъ митрополитъ смотрихъ, яко постиже мя старость: впадохъ бо въ частыя и различныя болѣзни, имиже нынѣ сдержимъ єсмь, человѣколюбнѣ отъ Бога казнимъ грѣховъ моихъ рады, болѣзнемъ нынѣ оумножившимъ ся на мя, якоже иногда никогдаже, ничтоже ми възвѣщающе ино, развіе смерть: достойно разсоудихъ, яко же въ завѣщании нѣкая потребная мнѣ отъ части писаниємъ симъ изявити.

Первоє оубо исповѣдаю святоую богопреданоую апостольскоую вѣроу. — Святымъ и благославнымъ и правовѣрнымъ царемъ христыянскымъ, и єлици отъидоша сего жития по моємъ поставлении, и єлици єще живоуть, всѣмъ вкоупѣ подаю єже о святомъ Доусѣ чистоє прощеніє. Къ симъ же и святѣйшимъ и вселеньскимъ соущимъ патриярхомъ, такоже и священнѣйшимъ митрополитомъ всѣмъ, преставльшимъ ся и живымъ, даю любовь обычноую и послѣднєє и конечноє цѣлованіє и прощеніє, а самъ того прошу отъ нихъ полоучити. Благородномоу и христолюбивомоу, о святомъ Доусѣ възлюбленомоу сыноу моємоу, князю великомоу Василию Дмитриєвичю всея Роуси даю миръ и благословеніє и послѣднєє цѣлованіє, и съ єго материю, и съ єго братиєю, и съ єго княгинею, и съ єго дѣтьми, — великымъ княземъ роуськымъ даю миръ и благо-

словеніе. Такоже и боголюбивымъ епископомъ соущимъ подъ предѣломъ нашея церкове въ роусьскоїй митрополіи преже преставльшимъ ся и єще живымъ соущимъ даю благословеніе и прощеніе, а отъ нихъ тогоже прошю и самъ полоучити. Священноинкомъ же и всемоу священьскомоу чиноу, и єлици оу престола господня слоужать, всѣмъ даю благословеніе и прощеніе и любовь. Благочестивымъ княземъ, великымъ же и малымъ, преже преставльшимъ ся въ лѣтахъ нашихъ, такоже даю благословеніе и прощеніе, и молю ся Господоу Богоу, да проститъ имъ вся согрѣшенія, єлика и ти яко человѣци согрѣшиша. Бояромъ, великымъ же и малымъ, и съ женами и съ дѣтьми и всемоу християньскомоу народоу оставляю миръ и благословеніе. . . . . .

Так само як Киприяна вихвалює також сучасний історик руського митрополита *Теґноста,* але досї віднайдено тільки оден єго твір, а саме: „Поученє Феогноста митрополита всеє Руси о смѣренолюбіи, яко не подобаєть играти и смѣяти ся бещинно крестьяномъ и якоже недостойни приходять къ божествеными тайнамъ.“*) Єсть се слаба компіляция на всїлякі теми, що нагадує нам давнїйші того рода твори з дотатарської доби.

---

*) Видруковане в „Извѣстіяхъ руск. язика 1903. I.

Чужинцем, Греком з походженя був також **Митрополит Фотий**, (1408—1431) висьвячений царгородським патриярхом Антонїем еще за житя митрополита Киприяна. Стало ся се за стараннями князїв Московських, котрі поборювали Киприяна,*) за те що він хотїв північні митрополії прилучити до Києва. По смерти Киприяна почав ся спір о митрополичий пристіл. Московський князь Василь хоче, щоб спільним митрополитом всеї Руси був накинений патриярхом Фотий, а князь Витовт, що провадив тодї війну з Василем, жадає для князївства литовсько-руського осібного митрополита. (Фотия, як великого деруна не любили у нас.) Коли в Царгородї не вволили бажаням Витовта, зібрали ся руські духовники на зїзд в Новгородку і вибрали там 1416 року Григория Цамблака. Рїночасно Витовт видав письмо, в котрім обвинує патриярха і Фотия о симонїю а своїм підданим руської віри радить, щоб вони слухали Цамблака з огляду на добро руської землї. Зазов зробив своє і духовники князївства литовсько-руського, а за ними й миряни признали Цамблака своїм митрополитом, за що Фотий кинув на них клят-

*) Князь Димитрий казав був навіть зімити Кирила і кинути його до вязницї. Пізнїйше обдертого і зневаженого митрополита „всеї Руси“ прогнано з міста.

ву. Пізнїйше Витовт помирив ся з Фотиєм. Сей приїхав 1420 року до Новгорода, обїхав землю та видав лист, в котрім хвалить Витовта за його згідливість. Відвідав навіть Галич і Львів (1421) і аж по смерти Витовта (1430) перенїс ся до Москви, де небаром і помер (1431 року).

Як бачимо відіграв Фотий замітну ролю, але участь його в літературі маловажна. Писав язиком церковно-славянським *Поученіе* князям, боярам і духовним, проповіди і посланія, між иньшими *о казнях божих,* (перерібка: з старого звісного слова о казнях.) В однім такім „повчінню“*) виступає проти вибору Цамблака на митрополита і називає виборців „язичниками“ (поганцями).

Бачимо в нїм гідного наслїдника тих грецьких єрархів, що приходили до нас, як ідуть чужинці до якогось далекого краю, шукати вигід та наживи. Завзяття, гідне кращої справи, злість, хитрість, непримиримість — характеризує тих людий. Як письменник не визначаєть ся Фотий анї висшим дарованням, анї артизмом, анї ідейностю і твори його мають

*) Вони зберігають ся в Новгородї, в Софійській бібліотеці. Друковані в I. томі Актів Істор. Петербург 1841.

Огляд літературної дїяльности Фотия у Голубинского.

значіння життєвих документів. Довідуємо ся з них приміром про торговлю і лихву якою занимали ся тоді духовники, про судові двобої і т. д. Написав також, подібно як його попередник Духовне Завіщання, в котрім знаходимо його автобіографію.*)

Висше від нього і як чоловік і як письменник стоїть його противник **Григорий Цамблак** (Самблак, Семивлак, Самбляк, Дзамбляк). Болгарин, роджений около року 1364, образував ся на Атонській горі, потім перебував в Царгородї. Був ігуменом Дечанського монастиря (в Альбанії), котрий доволї навіть поетично**) описав в осібнім творі. Звідти перенїс ся до Сучави, де був пресвітером, а з Сучави візвав його митрополит Киприян, як свояка і земляка на Русь. Ту вславив ся наукою і проповіддями, так що і його також називають лїтописи мужем „книжнымъ зѣло, изученымъ книжней мудрости всяцѣй изъ дѣтства“. Про вибір його на митрополита і про подїл церкви нашої на дві метрополії була висше мова. Так само про взаїмени Цамблака до Витовта. Покінчила ся вона розривом, ма-

*) Друкована в VI. томі Полн. собр. русск. лѣтоп. (144.—148.)

**) Особливо гарно змалював околицю того монастиря і подав перекази про його основання.

буть тому, що оба вони завели ся на собі. Витовт думав, що зробить Цамблака своїм орудцям, а Цамблак рад був Витовта приєднати для грецької віри. Був на соборі в Констанциї (1418.), як провідник руського посольства. Там його з почесттями приняли, але для „недостачі часу“ справи унії не порушили. Мабуть Цамблак і не так то спішив ся до того дїла, бо до римської церкви він повертав ся неприхильно. (Виступав проти причастию опрісноками (оплатками). Таким чином, вернувши, як то кажуть, з порожними руками, наразив собі Витовта, а рівночасно ще гірше обурив проти себе Царгород, котрий і так ворогував на Цамблака від хвилї, як він став київським митрополитом, проти Фотиєви, номінатови Царгорода. Попавши між молот а ковало, Цамблак не видержав. Одні кажуть, що кинув Русь і вернув на Молдаву, де жив єще довго, другі, що з грижі помер. На всякий спосіб знаємо, що Витовт скоро потім, т. є. по соборі в Констанциї, помирив ся з Фотиєм і що Фотий вже 1420 року приїхав до Новгородка і почав візитувати край. Значить ся з Цамблаком було покінчено.

Цамблак визначав ся неаби яким хистом літературним, був се талановитий реторист в стилю пізно-византийського реторства і агіограф. Написав „Житіє св. Параскевы Терно-

ской," „Житіє Стефана царя сербскаго иже въ Дечахъ", „Надгробноє слово" в память Митрополита Киприяна, споро проповідий, наук і т. д. Відносин наших, анї духових потреб народу не мав часу пізнати, отже й не міг зілляти ся з нашим життєм і оставити слїд, гідний свого таланту. Всеж таки, як чоловік з висшою осьвітою, і як людина енергічна впливав на окруження, розбуджуючи охоту до книжок і цїкавість до всїх тих справ, котрими тодї захоплювали ся південні Славяни. На перешкодї стояв йому його язик, сильно звизантийщений, з численними грецькими конструкциями і з грєцькими реторичними прикрасами так далекий від тої церковно-славяньскої мови, котра витворила ся була на Руси.

Ось проба:

„Настояше убо и сиє намъ пострадати — (пише Цамблак в нагробнім слові в честь митрополита Киприяна) — о друзи, єже пострадахомъ, єгоже отъ скоръбныхъ мню ничтоже но лютѣйше. Что бо и бу-

*) Лїтописи Новгородські і иньші нотують його смерть під роком 1419. Так само Ягайло висказує жаль з тої причини в однім із своїх листів.

Натомість молдавські жерела кажуть, що жив він в Нямецькім монастирі до року 1450 під прибраним іменем монаха Гавриїла.

Тую теорию піддержує і скріпляє також Яцимірскій.

деть нно отъ иже печалію касающихъ ся сердцю таковыя тъщешы равно? не бо имѣніемъ отъятіе, не славы, не села, или стяжания, не стада, или чреды, не отечества, не домовъ, и сродникъ, или сусѣдъствующихъ, но самого отца отъятіе пострадахомъ, и отца такова, єгоже не вѣмь, которымъ слова указомъ слышащимъ представлю. Якоже бо въ добродѣтели бяше не станѣваємъ блаженый Кипріянъ, тако и въ словесныхъ указаниихъ не приудовлеваємъ, єгоже убо наше отечество изнесе, вамъ же того Богъ дарова, єго вы на мнозѣ наслаждаетеся, мы же лишихомъ ся, имьже вы красуяете ся, мы же того желаніемъ сѣтовахомъ, имьже вы преспѣваете растуще в заповѣдехъ господнихъ, и мы того писаніемъ подвигше ся, тщахом ся достигнути вашея радости, яко да пастыря узримъ о стадѣ пекуще ся, и отца о чадѣхъ веселяща ся; но отъ, якова въ мѣсто яковыхъ усрѣтоша насъ! О ненадѣйна гласа, стрѣлѣ подобно коснувшаго ся сердцю! о ядь растворенаго возвѣщения, сквозѣ уши вольявшагося во внутреняя! И понеже радости вашей не быхомъ спричастници, всяко, ако скорбемъ достойни, вамъ и намъ опща печяли предложися трапеза, и питіе с плачемъ растворихомъ, ибо другого Іосифа лишихом ся. — — Григоріе Цамблакъ писавый слово сіе надгробное, бывий митрополитъ Кіеву и вся дръжави литовскыя.“

Як бачимо Цамблак не старається ся навіть примінити ся до місцевих відносин, тільки підчеркує своє чуже походження і хоть є виївським митрополитом, то виразно каже: „ви“ (себто Русь) і „ми“ (т. є. Болгари.)

Мимо того сьвідомого відчужування вплив отсих заграничних письменників на наше письменство буз неоспоромий. Від них а пізнїйше від тих українських духовників, що по збуренню Царгорода вертали назад до вітчини, почала ся зміна письма, пішов геометричний і ростинний орнамент в книжках, на місце давнього тератольогічнього, змінила ся правопись і мова наших рукописий. Відмінив ся також зміст. З одного боку заробили ми на тім, а з другого втратили. Заробили, бо прийшло до нас споро книжок, перекладених з грецького або оригінальних, південнославянських, особливо гомілїтично й агіографічного змісту, прибила до українсь ого берега доволї сильна филя розбурханого південно-славянсько-византийського релїгійного моря, що мусїло причинити ся до пізнїйшого нашого оживлення релїгійного й письменницького, а втратили, бо від питьоменностий українських, котрі так гарно стали були вибивати ся в нашім письмі і в мові (приміром грамоти!) повернули

ся ми назад у византийщину, до Євтимія і до середньо-болгарської реформи. Трудно зважити зиск і втрату, щоб сказати по котрім боці перевага, але всеж таки за „своїм“ кождого з нас серце найбільше болить. Коли правда, що хронограф з 1442 зложив оден з тих чужинців Серб, Пахомій (у ньому є дійсно неоспоримі слїди південнославянщини) то рахунок втрати дещо зменшить ся. Більше завдячує отсим чужинцям наша північна сусїда, Москва. Туди вони пересадили византийські правно-державні теорії, дали тамошнім князям понуку до приняття царського титулу, а Москву вивисшили в народній амбіції до гідности третього і останнього Риму, т. є. столиці сьвіта. Таким чином підбадьорили єї до тих великодержавних стремлїнь, яким вона головно завдячує свою пізнїйшу велич. До нашого народнього органїзму, ослабленого внутрішнїми боротьбами і знесиленого під ударами ізо внї, не вміли вони впровадити якоїсь жизненої, обновлючої струї.*)

---

*) „Словарь историческій о бывшихъ въ Россіи писателяхъ духовного чина греко-россійской церкви.“ Том I.

Историч. Христ. Буслаєва.

Dr. Murko. Op. cit.

Яцимирскій. Изъ исторіи словянской проповѣди въ Молдавіи — неизвѣстныя произведенія Гр. Цамблака.

М. Грушевський. Історія України — Руси Том. VI.

Чужинцем був також митрополит київський **Спиридон з Тверу**, прозваний московськими лїтописями Сатаною „за рѣзвость єго“. По смерти митрополита Григория 1473 року прийшло до конфлїкту між патриярхом, литовсько-польським правительством і собором православних. В Литві вибрано митрополитом Місаїла Пструча, зі старого, кажуть навіть, княжого роду. Тимчасом в Царгородї поставлено на той сам пристіл Спиридона. Коли Спиридон приїхав у свою епархію його не приняли й казали увязнити, нїби то тому, що він неправно іменований. Тут він просидів до року 1482, а коли пізнїйше вийшов якось з вязниці і приїхав до Москви його знова увязнено.

Був се чоловік дуже осьвічений і велика шкода, що близших вістий про нього не маємо.*)

З творів його переховало ся в новгородській софійській бібліотеці „Изложеніе о православней истиннѣй нашей вѣрѣ“, — історично-догматичний трактат з моральною на-

---

О. Огоновскій: Исторія Литературы рускои. Ч. I. (В Московській патриярхній бібліотеці зберігають ся рукописи 27 „поучительних і похвальних слів“ Гр. Цамблака.)

*) Полное собраніе лѣтоп. 24.

укою на кінци, написаний у формі обіжника до вірних (лист пастирський). Ще меньше знаємо про місцевих, українських письменників. Вони виступають принагідно і часом цілком несподівано виявляють справжні літературні дарования. Так приміром року 1446 робить князь Андрій Володимирович, внук Ольгерда завіщання, котре списує Київо-печерський старець *Пахнутий, Дихачів**) *брат.* І показуєть ся, що отсей безпретенсиональний монах — се даровитий письменник, бо навіть правному документови потрафив він надати поетичну закраску.

Подаємо частину тої цікавої грамоти.

„Во имя Отца и Сына и Святого Духа. Се азъ, раб Божій, князь Андрей Владимировичь, приѣздилъ єсмь въ Кієвь съ своєю женою и зъ своими дѣтками. И были єсмо въ дому Пречистыя, и поклонилися єсмы пресвятому образу єя и преподобнымъ отьцѣм Антонїю и Теодосію и прочим преподобним и богоносным отьцем Печерьским. И благословилися єсмы у отьца нашего архимандрита Николы и у всѣх святых старцевъ. И поклонихомся отьца своєго гробу князя Владімира Олькгердовича и дядь своихъ гробом, и всѣх святых старцевъ гробом въ печерѣ. И размыслих на своєм сердци: „ко-

*) „Д“ — — невиразне.

лико то гробовъ, а вси тыи жили на семь свѣтѣ, а пошли вси къ Богу“ И помыслилъ єсмь: „по малѣ и нам тамъ пойти, где отьци и братія нашя.“ И подумалъ єсмь съ своєю княгинею и съ отьцемь своим с Николою, архимандритом Печерскым, и съ святыми старцы и съ своими бояры, и отписалъ єсмъ своєи женѣ княгинѣ Маріи и своим дѣтем и єя дѣтем свою отьчину и свою выслугу, иже єсмь выслужил на своих государехь своєю вѣрною службою, на великом князи Витовтѣ и на великом князи Жикгимонтѣ и на своємь государи великом князи Казимирѣ: имѣніє пръвоє, а ину Словенескъ, Могылноє, Каменець,“ і т. д. . . . .

„А кто се слово наше порушит, а имѣт въ тыє имѣнія въступатися, разсудится съ мною прѣд Богомь. И буди єму клятва от Бога Отьца и Сына и Святаго Духа и от пречистыя владычиця нашеа Богородица и приснодѣвы Маріа и от всѣх святых ангелъ и отъ пророкъ и апостолъ и отъ четырѣх евангелисть. . . . . .“*)

Але не все так гарно писали печерські монахи. Ось приміром *ігумен Доситей*, відповідаючи якомусь монахови одного з північних монастирів, в якім порядку треба відмовляти молитви, пише цілий трактат про

*) Переховуєть ся в Румянцівськім Музею. Друковано в Актах зап. Рос. І. ч. 46. Передруковуємо розвязуючи титли модернізуючи подекуди правопись.

„правила“ на Атонській горі й на Руси, але пише сухо, як урядовий реферат, без слїду якогонебудь одушевлення, або захоплення тою так важною справою в чернечому життю*).

Цїлком інакше від грамоти Пахнутия і від науки Доситея пише **митрополит Мисаіл** своє посланіє з 1476 року.

Знаємо його, як противника нещасливого Спиридона Сатани. Оба вони були поставлені митрополитами. Спиридона іменував патриярх, а Мисаіла вибрав мабуть собор литовських духовників. Але коли Спиридона увязнено і безправно держано у вязниці, то Мисаілови було якось нїяково звертати ся до Царгорода, щоб його затвердили. Преціньь Царгород іменував Спиридона! Радили Мисаілови, щоб він просив Рим о потвердження вибору, але він мабуть так і остав ся до смерти епископом смоленським, котрим був перед вибором на митрополита і хіснував ся тільки титулом „елєкта на митрополію кіевского престола и всея Росіи“.

Щоб довести до якогось порозуміння з Римом вислали були „епископы, княжата, панове и вси благочестивыи нарочатыи му-

*) Видав Нікольскій в „Извѣстіяхъ акад. 1903. р.“ з кодексу з XV. столїття.

жиє“ посланіє до папи року 1473. Але папа не відповів. Тодї року 1476 вислав Мисаіл другу петицию, підписану кількома православними князями й панами, висловлюючи надію, що чейже хоть на отсе друге письмо дістануть „нѣкоє утешителноє отписаніє“. Затитуловане воно: „Посельство до папежа римъского Сикъста IV отъ духовенства и отъ княжатъ и пановъ рускихъ з Вилни, року 1476, мѣсяца марта 14 дня черезъ пословъ въ томъже листе нижеименованныхъ“.

Що таке посольство справдї було у папи Сикста IV, стверджує Сакран у своїм Elucidari-ю.

Посланіє, яке воно мало передати папі, віднайшов митрополит Іпатий Потїй і видав його по руськи і по польськи. Але у виданню поробив довільні зміни і через те притемнив зміст того цїкавого твору. Посланіє Мисаїла до папи Сикста IV, написане, як того можна сподївати ся, в стилю висшім, способом давних письменників типу Іляриона, тільки без того високого реторичнього артизму, яким нас підбиває Ілярион, а за те з численними панегіричними прикрасами, котрі пригадують нам пізнїйшу стилїстику польську. Підписані радіби переконати високого адресата, що руська церква, се церква справдї християнська. Вони подають йому головні є

догми, нарікають на латинських духовників і на їх аґресивність, просять, щоб папа взяв руську церкву під свою опіку і щоби вислав на місце свою комісию, зложену з одного чоловіка чесного „восточныя церъкве греческія“, а одного „западныя церкви“, котріб спір розсудили і до мирного життя довели. За те вони признають папу за найвисшого „вселеньскаго всеначалнѣйшаго пастыря“ і годять ся з постановами Фльорентийського собора, задержуючи свій обряд („кождый своєя церкви обычай и уставъ непорушимо съблюденіє да имуть“).

Супроти того неясно виглядає ідея зависимости руської церкви від патриярхів, про котру Мисаіл кілька разів з притиском говорить. Взагалї річева сторона посланія доволї імлиста, не знати, чого властиво Мисаіл від Риму хоче. Не знаємо також, яке вражіннє зробила вона в Римі. Сакран каже, що папа відповів на посланіє Мисаіла булею, в котрій регабілїтував руську віру. Бувби се неаби який успіх.

За те з боку лїтературнього посланіє Мисаіла має справжню вартість, як взорець тодїшньої краснорічивости, як примір гарного й артистичнього писання. Розумієть ся антитеза, як звичайно в реторичних писаннях грає

ту перворядну ролю. Ось одна з них, малюнок доброго і злого духовного пастиря:

„В наших краях немало таких пастирів по сторонї західньої церкви, котрі думаючи гнївом збільшувати своє стадо, зменьшують його і „предавшему суды отдають достойная, вяжуще и мучаще“ — иньших насильно перетягають „изъ благочестія во благочестіе“, руйнуючи союз мира яростию завистливою. Невправний пастир, наглим криком лякає стадо і зменьшує його, то кинувши палицею на ворога, влучить у голову і побачить мертвяка, то знов, в ярости стративши голову, штовхне ногою і переломить хребет, або сторощить ребра, що охоронюють нутро. Милосердний же пастир, свобідний і далекий від того, лагідно дивлячись на своє стадо, ледви шевелить устами і духовним криком приводить стадо до того, що воно держить ся разом і не розбігаєть ся. Він навчає, щоб і кривого не лишати, та бере його на плелі. А вівцї привикши до такого звичаю, біжать за голосом солодкого пастиря і утїкають від чужого . . . . Пастир же, часто обертаючи ся і бачучи, їх благочинність, як вони йдуть, множать ся, добре їдять — радуєть ся, сподіваючи ся від властителя стада, не тільки повної нагороди, але й заслуженої чести.

А коли настає горячо від сонїшного проміння, і коли треба великої прохолоди він випроваджує їх на верхівя евангель-

ських гір, оставляє їм повну свободу і звідти посилає їх перед себе на небо".

Отся остання фраза сьвідчить не тільки про значну вправу літературну, але й про поетичний хист автора посланія*).

Ще більше літературного елєменту крию́ть в собі завіщання тодїшних панів. Вони не тільки передають нам реальну ціль такої грамоти, т. є. дбалість про маєтки, нераз великими трудами та зусиллями у боях і процесах назбирані, але малюють також перед нами портрети тих людий, з їх характеристичними прикметами. Особливо цїкаві **завіщання Загоровських** Петра і його сина Василя, з половини XVI. віку. Петро Загоровський, се тип тодїшнього пана-доробкевича, котрий всїми можли-

*) „Посольство до папежа римъского" віднайшов митрополит Іпатий Потій і видав його по руськи і по польськи, не знати з якого тексту, грецького, латинського, чи старославянського. Видання Потія поміщені в Актахъ Западной Россіи IV. Наново, з пізнїйших копій передруковане в Сборнику галицко-русской матици 1869 р. Православні оспорювали автентичність тексту посланія, підсуваючи Потієви намір дати єще оден доказ старинности ідеї унії з Римом. Коялович оспорює таке підозріння, а новійша наука признає вже посланіє Мисаіла автентичним, квестионуючи тільки вірність переводу Потія.

Критичний розбір і література в Історії Грушевського, том V. ст. 532 і дальші.

вими способами, навіть лихвою та процесами, стремить до того, щоб зі звичайного шляхтича вилїзти у магнати. Оженений з Сангушківною має за собою плечі старости володимирського, Сангушка, свого тестя, чоловіка з виробленим іменем і значінням, отже нїчого не боїть ся. Полїтичньої ролї не грав і в історії зазначив ся хіба тим, що по прилученню Волинї до Корони 1569 року, не ставив ся на термін, визначений для зложення присяги королеви. Се одинокий слїд. Щоб врити ся глубше в память тодїшних часів на се треба було таланту Острозьких, або Глинського, а наших людий, меньшої міри, завдяки полїтичним обставинам, випирали на задний плян пани польські та литовські. Хто почував у собі енергію і охоту до дїла, той збивав маєтки, як Петро Загоровський. А дійшовши до тої цїли під конець життя старав ся документом правним закріпити результат свойої праці. Таким являєть ся нам Петро Загоровський у своїм тестаментї. На першім плянї — маєток і упорядкування рахунків. Хто і кільки йому винен, коли і як має віддати. Дальше родина і єї участь в маєтку. Тут зазначені добрі відносини до жінки, Сангушківної. Загоровський називає єї „своїою милою малжонкою“ і записує їй великі маєтки в землї та клейнодах. Дїтий здає на маму. Колиб котре з них показало ся негід-

ним, вона може його видїдичити. Не забуває про справи „добродїтелї“. За життя піклувався він монастирями, церквами і шпиталями, отже й в завіщаню велить докінчити одну церкву а сьвящеників наділити землею.

Поховати велить себе в родиннім монастирі Загоровських, в котрім чудесним способом, бувши єще малою дитиною, вернув до здоровля.

Не забуває і про слуг та велить жінцї нагородити їх по заслузї „аби то на души моєй не лежало“*). Богато красший і цїкавійший є **тестамент** молодшого **Загоровського, Василя**. Се вже не грамота правна, а справжнїй твір літературний, з усїми письменницькими прикметами. Се автобіографія чоловіка доброго, умного а нещасливого, сповідь людини, засудженої на передчасну смерть у неволї, остання потїха душі, позбавленої всїх радостий життя.

Василь Загоровський, син Петра, був каштеляном волинським. Не вдав ся він у батька. Не мав анї його енергії, анї амбіциї. Лю-

*) Зміст завіщання старшого Загоровського подає О. Фотинський в статтї п. з. „Обыкновенные люди старой Волыни (Вол. ист. арх. сборникъ II.) Розбір у проф. Грушевського, Історія Украіни-Руси, Т. VI. ст. 310 і дальші).

дина мягка, вдача, чутлива*). В родиннім життю дуже нещасливий. З першою жінкою розвів ся і тая забрала з собою доньку, друга жінка, поїхавши нїбито в гостину до своєї матери, лишила ся там і вела веселе, гуляще життя, не турбуючи ся анї мужом, анї дрібними дїтьми. Яке життя, така і смерть. Року 1576. напали на Волинь Татари. Василь Загоровський виступив з иньшими панами їм на зустріч, але Татари їх розбили і забрали до неволї. Не було кому подбати о викуп і нещасливому каштелянови волинському прийшло ся помірати в неволї. Стративши надію на вихід — написав він свій звісний тестамент. Найбільше журить ся нещасливий Загоровський долею своїх дїтий. Радби, щоб вони виросли на людий умних і чесних. Тому віддає їх під провід свойої дядини, Олександровоі Загоровської, котру любив і поважав, як свою рідну маму. Жінцїж своїй, яку називає „незичливою жоною, дїткам моїм неприязливою, а праве неласкавою маткою“ заказує мішати ся до виховання синів, а то тому, щоб не мала на них злого впливу. І що йно тодї, коли тії

*) Про нього пише Role в „Opowiad. hist. IV. (Senatorska dola) і Федошов-Чеховський в Кіевскій Старин-ї 1887. Характеристику подає проф. Грушевський op cit.

дїти дійдуть до зрілих лїт і переконають ся о „статечности“ свойої матери, будуть могли приняти єї в дім. Знаючи об тім, що дядина Загоровська, жінка стара, котрій треба опіки, він звертаєть ся до своїх приятелїв, князя Козеки і до Яна Бокія з такою просьбою: „коли ви з свойої ласки і з вічливости братерської обіцяли в припадку якоїсь пристойної потреби бути менї добродїями і вірними приятелями, так відкликую ся я тепер до вашого слова й обіцянки, щоби ви з ласки свойої в кождій потребі, в котрій єї милість моя дядина панї, або слуги мої звернуть ся до вас давали їм в їх кривдах і прикростях ласкаву оборону і нїкому не позваляли робити їм кривду“. Та такою передачею дїтий під опіку дядини, а дядини під покров приятелїв — вельмож, він не вдоволяєть ся, тільки передумує над тим, як булоби добре повести образования синів, щоби з них виросли достойні люди. Так повстає цїла програма вихованя тодїшнього молодого панича з висшого роду. Я вже згадував про неї давнїйше, а тепер подаю тую цїкаву частину завіщання Загоровського в переводї на нинїшню українську мову:

„Коли Господь Бог дїтям моїм дасть по сїм лїт, тодї єї милість дядина — панї най вибере їм дяка вченого і чесного

(може того Дмитра, що в мене служив), і згодивши най каже або в домі моїм, або в церкві св. Ілиї у Володимирі — учити їх руської науки в письмі сьвятім. І най не розпещує їх, а пильно й порядно до науки приводить, щоб колись спосібні були, як люди образовані, Богови милостивому на помноження слави, господареви своїому і речіпосполитій на службу, а їх милостям панам, своякам і приятелям, всїм разом і кождому з осібна — до сповнювання всїх обовязків. А коли милостивий Бог дасть їм добрий успіх в науцї свого руського язика, в письмі сьвятім, в молитвах до Бога, сотворителя свого і в богослуженню, — тодї єї милість дядина — панї най згодить їм бакаляра статочного, який у моїм домі учивби їх добре науки латинського письма. А коли дістануть добрі початки в тій науцї, тодї єї милість, порадивши ся з висше названими у моїм тестаментї їх милостями панами опікунами, добродїями моїми, най дасть синів моїх до Вильна, до Єзуітів, бо там хвалять добру науку дїтий, або де їх милости вважатимуть найвідповіднїйшим. Тої науки най вони учать ся лїт сїм, або й більше, без перерви не приїжджаючи до дому, і в ньому не буваючи. А коли милостивий Бог дасть їм латинської науки „умѣетность доскоиалую“, тодї їх милости панове, приятелї мої, най дадуть їх у службу, в такі місця, деби „въ боязни бозской цвиченье имъ быти могло“. А своїм руським письмом і мовою

руською і обичаями руськими, цнотливими і покірними, а пайперше вірою свойою, до котрої їх Бог призвав і в нїй для сього сьвіта сотворив — най не помітують. Най нїколи, аж до смерти не опускають служб божих у церквах наших грецького закону належного і порядно уставленого. Най, як слїд пости сьвяті постять, сповняючи слова Спасителя нашого, списані в евангелию сьвятім. Богу, Сотворителеви свому най завсїгди молять ся, ближнього най люблять, як самого себе, а єреси всякої, так як трутини душевної і тїлесної, най стережуть ся і най відбивають ся від ньої. Нарештї обовязую їх іменем Бога живого, в Тройцї єдиного і милосердного, щоб вони не мали нїякої спільности, ані уживання, ані приязни з такими людьми, які, відступивши пристойних преданій церковних, своєвільно держать ся єресей..."

Дальше радить, щоб синів віддати на королївський двір, а там король, маючи позір на заслуги батька, ласкавим буде також і для дїтий. Але навіть тоді єще турбуєть ся Заговровський своїми дїтьми і радить їм, як і з ким мають дружити ся. Каже не лакомити ся на красу людську, ані на маєтки і скороминаючу славу, тільки дивити ся на чесність, богобоязливість і обичайність людий, з котрими мають увійти у вічну [illegible]ь. Радить брати жінку з дому побожного і поважного, в котрім бри-

дять ся пиянством і іграми пустими, в котрім нема нїякого „дворства“.

> В таких домах, та ще тої самої віри, можуть безпечно, поручивши себе Богови милостивому, вступати в сьвяте сопружество, не шукаючи у жінок великих посагів, бо досить будуть мати богацтва, коли траплять на таких жінок, що разом з ними житимуть в боязни божій і в божому законї“.

Так радби батько, що сам не зазнав щастя у подружньому життю, ухоронити синів від подібної долї... По дїтьох приходить черга на церкви, монастирі і шпиталї, на всї тії добродїйні справи, котрими тодїшний український пан уважав своїм сьвятим обовязком журити ся. Він дуже докладно припоручує, що де і як треба зробити, викінчити, направити. Не забуває навіть об тім, щоб був приступ на дах церковний під ґонти, з котрих треба в зимі снїг змітати, бо інакше до церкви затїкалоб. „А для попа треба зробити сьвітличку на півтретя сяжня і чорну ізбу також на півтретя сяжня і сїнцї на два сяжнї“.

> „Коло церкви сьв. Ілиї, нанявши трачів і порізавши дубові колоди, що там єсть, побудувати цвинтар, на звязь, порядно і моцно; тамже коло церкви, на тім горбі, за поповим домом, зробити цегольню, на сорок сяжнів вздовж, нароби:

ти в нїй цегли, а поставивши там при вод пїч, випалити в нїй і цеглу і вапно, і по тій звязи помурувати цвинтар цеглою; при тім поробити дїрки, одну від другої на сяжень, для стріляння з рушниць — на оборону від неприятеля".

Так само докладно розпоряджує шпиталями, наказуючи як і що треба коло них зробити, де і що відновити та підправити. Як правдивий Українець не забуває також про садки. Каже поза цвинтарем засадити дерева під шнур, одно від другого на пять сяжнїв, груші, яблока і угорські сливи, а обсадити черешнями. На удержанне шпитальників визначує харч і гроші „абы уставічне ку фале и службе божей мешкали...". Крім того єї милість дядина панї має кождої недїлї і на урочисті господарські сьвята справляти обід, має сама годувати убогих і давати їм пів барилки пива, а колиб єї заїхав який гість, то най се урядить через якогось доброго слугу. І про сьвящеників не забуває. Забезпечує їм удержання, щоб не потрібували брати гроші від народу за сповідь та за иньші духовні прислуги.

За се вони повинні люд Божий у сьвятій вірі провадити, Бога за господаря, його милість та за державу просити і молити його за відпущення гріхів та за спасення душі нещасливого фундатора.

„Що до підданих моїх, єї милість пані дядина має вважати, щоби їм від урядників не було гнету і здирства. А що в часї жнив на них робота тяжка (по двох з дому ходять жати), то на потїху їм кождої неділї, аж пожнуть озимину і ярину, мають діставати по бочівці пива, щоб не злорічили, а приязно споминали". До церкви, щоб кождої неділї і сьвята ходили. Плату їм, нїчого не відтягаючи платити. „Слугам моїм має бути дана відправа від єї милости пані дядини так як у реєстрику власною мойою рукою списую".

До синів звертаєть ся з заповітом, щоб стали вони любителями божих церквей, щоб ближнього шанували, а бідними опікували ся і щоби в тім всьо своє щастє покладали.

Читаєть ся отсе завіщання, мов яку повість з давних часів. У цїлій величі воскресає перед нами тодїшне богате у всїлякі обовязки й турботи, почести і клопоти життя українського пана. І що він любив і чим журив ся і що надокучило йому найбільше, всьо бачимо з того цїкавого тестаменту. А вражає він нас тим більше, що нема там анї брехнї, анї претенсиональности, анї всїх тих надмірних прикрас, котрими звичайно переладовані тодїшні лїтературні твори. Се пише чоловік, що вибираєть ся на другий сьвіт, отже пише щиро і звичайно, з серця. Пише спокійно,

без жалю і проклонів, якби йому нїхто нїчого не завинив. А преціньь, у його душі збуваєть ся така страшна драма! Сей пан, що у своїм завіщанню не забуває про нїкого є забутий всїми. Нема чоловіка, щоб заплатив за нього 500 золотих і викупив його з неволї. З раною на тїлї і на душі, в неволї, дожидає смерти. Сумно робить ся, читаючи отсї безпретенсиональні, невибагливі, а гарні рядки. То не заточник благає князя о ласку, пописуючи ся раз дотепом і гумором, то знова зворушуючи смутком і рефлєксиями, серед котрих губимо духовий образ автора, не Мономах укладає свою науку дїтьом, поважну і достойну, але повздержливу і обережну, як на великого князя пристало, се душа людська, вічна і невмируща, добра і нещаслива, богата і памятлива, милосерна і чоловіколюбна, стає перед нами і каже: навіть в ті часи, про котрі ви так мало знаєте, котрі вважаєте блїдими й бездушними, я була там, де ви нині є, журила ся і турбувала, понївіряла ся і гинула в неволї. І богато, богато дечого такого, чим турбуєте ся ви нині, турбувала ся і я тодї, тільки в иньший спосіб, не трафивши на ті дороги, на котрі вам нині пощастило ся увійти. Та мимо того я вам своя і не слїд вам про мене забувати.

А слухаючи отсих слів, думаємо собі, що не лиш у формі твору, не у літературній сьвідомости та амбіції автора, але може ще більше у життєвім змісті, в духовім богацтві думок та переживань написаного, криєть ся його вартість. І як раз тому здержали ся ми так довго на творі нелітературнім, а преціньцінніїшім від неодного літературнього... *).

Тестамент Загоровського, писаний мовою сьвітською; вона більше нагадує нам грамоти та урядові документи, а меньше давну, літературну мову, котра мала якусь питьоменну гієратичну закраску. Давних, старорускых взірців придержують ся тії письменники, що переписують, або редагують загальнозвісні давні твори. Побачимо се на памятнику найбільше розповсюдненім, а саме на *„Паломнику“* Данила Мниха, котрого списків маємо до 100 **). З XVI віка зберігло ся їх 22. Подаємо частину зі списку, опублікованого Дром В. Щуратом***).

---

*) Докладний зміст і частинний перевід тестаменту в історії України Грушевского, стр. 221 до 226.

**) Н. В. Рузский числить 89.

***) Др. В. Щурат. „Перегринація или путъ до Іерусалиму Данила архимандриты коръсуньского зъ

Братія моя Возлюбленная мирь и Благословеніе Божіе да будет с Вами, Аминь. Сказуюже вам Братія о мѣстцах святых, по градѣ Святом Іерусалимѣ, по которых и я грѣшный походил. Понужден бых мислію и вожделѣніем моего сердна видѣти святый град Іерусалим, и землю обѣтованную Богом Патріарху Аврааму. Благодатію Божією храним походил и видѣл своима очима Мѣстца Святыи, и которых Христос ходил и чудеса сотворил. Надѣюся на милость Божію и на Вашу молитву Братія: да ми простит Богь безчисленныи грѣхи мои. Сего ради списах путь сей, и мѣстца святыи, не возношаю ся, ни величаю, ни славлюся, яко что добро сотворих на том пути моем, но ядох и пивах доволно, токмо абы не в забытіе пришло и в познаніе невѣжам хвѣючимся во Православной Христіанской вѣрѣ.

Бѣлой Россіи". Середновічна памятка староруської лїтератури в редакції XVI. в. по улюцькій рукописи. Жовква 1906.

Глава VIII.

Трагедия нашої поезиї. Зматериялїзованнє суспільности. Брак поетичнього погляду на сьвіт. По нитці Ариядни... Слово о Романї Волинськім. О Лазаревім Воскресеню. Шестоднев. Повість про литовсько-московську війну. Смоленська записка. Останки епосу з дружинно-княжої і лит.-руськ. доби. Пісня про Стефана Воєводу. Пісня про Івана і Маряну та иньші.

Не богатою виступає перед нами прозова лїтература з тих часів. Та ще меньше можемо сказати *про поезию від XIV. до кінця XVI. віку*, т. є. про такі твори, де пробиваєть ся, коли не висший поетичний лет, то по крайній мірі охота писати не буденньою мовою, а в якійсь иньшій, ритмічній та строфічній формі. І питаємо ся, чому лїтература так поетичнього і таким артистичним хистом богато вивіненого народу, протягом цїлих віків хорує на поетичню анемію, чому в нашім лїтературнім огородї через так богато весн бракувало тих запахущих і привабливих квіток, що їх звичайно називаємо віршами? І чи їх справдї бракувало?... Відповідь не легка, бо причин було богато, але одною з головних — се погляд на завданнє письменьства і на місию письменників. Отже в часах княжих дивили ся на лїтературу, як на релїгійний фактор. Від письменника вимагало ся, щоб він був начитаний в книгах, щоб розумів справи віри, щоб тї книги переписував, справляв, збогачував новими переводами і таким чином працював

над поширенням християньства та християнської культури. Супроти того, справжня поезия, тая, що безпосередно добуваєть ся з душі, як вислів зворушення, бажанъ, мрій і особистих думок, котрі часто-густо йдуть в супереч суспільним і державним ідеям, тая поезия мусїла або мовчати, і гинути у самотї, або гомонїти в глухих таємних нетрях индивідуальности. А коли вона де й могла прийти до слова, то хіба в так званій устній словесности. Там вона, тая поезия наших давних предків, поезия їх питьомих думок про сьвіт і життя, їхньої любови природи, богацтва уяви, наклону до образовости, гомонить по нинї день, як відгук, якоїсь сильної, живої пісні, котру затягнули сьпіволюбиві уста тисяч лїт тому назад. Перехід з життя у книжку був для тої поезиї вельми трудний, бо книжники дивили ся на неї, як на ворожу стихію, як на грішну спокусу відвернути народ від віри християнської в давне поганьство. Була вона для них „бѣсовскимъ пѣніемъ“, „діявольскимъ наущеніемъ“, „адскимъ замышленіемъ“, за котре Бог, по словам „нѣкого Христолюбця“ зсилає на людий всїлякі кари. Вона, тая справжня поезия, тільки тодї, як байронівське безприютне хлопя, загляне було до робітнї тодїшнього письменника, гляне на нього, своїм мов незабудька синїм оком, і з під пера по-

важного писателя посиплеть ся кілька поетичних стрічок. Творів, зроджених з батька науки з матери поезиї, переховало ся мало, а їх найкращим взірцем єсть безсмертне „Слово о полку".

Годї однак думати, щоб висші верстви тодїшньої суспільности обходили ся без щирої пісні, без цїкавого оповідання, без казки. Знаємо, що в княжих палатах і пісень сьпівали і на гуслях грали і що такі забави кінчили ся часом, що йно за приходом якогось висшого духовника. Мусїли бути і якісь похвальні гимни, котрі величали лицарські подвиги князїв і дружини, а котрих відгуки знаходимо в „Слові о полку" та в лїтописнїх апострофах. Тїльки тодїшний книжник дивив ся на отсю творчість неприхильним оком і не спішив ся відчиняти перед ньою брами тодїшньої, так сказатиб офіцияльної лїтератури, котра мала свій осібний, якийсь нїби гієратичний стиль. До того стилю така буйна, більше безпосередна поетична творчість не підходила. Се був неначе иньший сьвіт.

Щось подібного повторило ся і в пізнїйшій добі, в часах князївства литовсько-руського, геть аж до кінця XVI. віку.

Життя перевернуло ся тодї до гори корінем. Через Литву з західньої Европи йшов февдальний устрій. А потім почала ся погоня

за привілеями, за тим, щоб дорівнати польській шляхті і добути собі такі самі вигоди. А ще пізнїйше боротьба з ягайлонською ідеєю, охота підтримати недокінчену будівлю литовсько-руської держави. Всьо воно сприяло розвиткови дипльомациї, урядования, полїтики. В тім напрямі розвиваєть ся наша мова і письменність. Звідти хроніки, статути, найвсїлякійші грамоти, листи, посланія і т. д. Душа одиниці зі своїми скритими почуваннями, зі своїми тонкими думками, з дрожанням безчисленних струн чуття й інтеллєкту не приходить до слова, а як висловлюєть ся, то хіба принагідно, не здаючи собі справи з лїтературнього процесу, в такім приміром тестаментї Загоровського. І саме з тих принагідних поетичних висловів, з такого посланія Михаїла, або з тестаменту Загоровського, або з акту виленського собору (1509) особливо із вступу до того останнього твору, ми бачимо, що правдивих талантів лїтературних тодї не бракувало, тільки бракувало лїтературньої атмосфери, того поетичнього підйому, того розуміння, що поетична творчість — се поважне дїло, се еманация людського духа, се часто густо також сериозна патриотична робота. Наступило так сказатиб грубе зматериялїзованія суспільности, погоння за тим, щоб жити й уживати, добре зїсти, гарно вбрати ся, ве-

село забавити ся, а спасення душі купити собі добродійними записами та фундациями. Бракло того поетичнього погляду на сьвіт, котрий додає людям крил, щоб там де не можна перейти — перелетїли.

Супроти того, поезия дальше крила ся серед простого народу, а як вступала у літературу, то тільки несьміло, неначе соромлячи ся свойої власної краси. Єї що йно треба шукати і дошукувати ся, як загубленого скарбу. Єї час прийде що йно пізнїйше.

Отсї пошукування вже й почались. Франко в своїй студиї про „Лазареве воскресення"*) і в розправі над народними піснями**), Грушевський в істориї України***), а ще перед тим Драгоманів та другі, зробили добрий початок. Можна сподївати ся, що за тою ниткою підуть також другі, поки в лябіринтї подій, в хідниках письменности не віднайдуть запропащеної Аріядни — поезиї.

Ідучи вказаними слїдами доходимо до творів, котрі підходили під назву „Слова".

*) „Слово о Лазаревѣ воскресенiи", староруська поема на апокріфічні теми. Розвідка Дра Івана Франка.

**) Записки Наукового товариства імени Шевченка. Том LXXV.

***) Професор М. Грушевський. Історія України-Руси. Том VI. сторона 361—366.

Був се літературний витвір давнійшої доби, часів князівсько-дружинних, а його найкрасшим приміром „Слово о полку Ігореві“. Наші літописі з XII. і XIV. в. переховали нам кілька відривків таких „слів“. Найцікавійшим з поміж них є **„Слово о Романѣ Волынскомъ“** поміщене у Волинській літописі під роком 1201, де стрічаємо характеристику того князя-героя.

> Устремилъ бо ся бяше на поганыя яко и левъ,
> сердитъ же бысть, яко и рысь,
> и губяше я, яко и коркодиль,
> и прохожаше землю ихъ, яко и орелъ.
> Храборъ бо бѣ яко и туръ,
> ревноваше бо дѣду своему Мономаху
> погубившему поганыя Измаилтяны,
> рекомыя Половци*).

З упадком життя дружиннього, змінив ся також, як се звичайно буває, і літературний смак. Людий не захоплювали вже поетичні образи геройських вчинків і лицарських подвигів, фантазия поета повернула ся в иньший бік, а саме на протоптану книжниками стежку, релігійних догм. Апокрифи сприяли такій зміні, розбуджуючи цікавість до релігійних питанн. Пісня, що перше ішла слідами княжих походів і пирів, доживала тепер свого віку в келіях монастирських, як той запоро-

*) На вірші розбив отсе Слово Др. Франко в студиї п. з. „Слово о Лазаревѣ воскресеніи“ стр. 15.

жець, що на старости лїт йшов спасати ся в Лавру.

Останком „Слів“ тої пізнїйшої формациї єсть: **„Слово о Лазаревѣ воскресеніи“**.

Переховало ся воно до нинї в трьох відписах, в так званім Пипіновім, Соловецькім і Київськім. Сей останнїй, хоть найбільше ушкоджений, має найбільше лїтературньої вартости, є найплястичнїйший і найоригінальнїйший. Він вказує на те, що твір повстав на Українї, і що звідси він перейшов у Московщину і на Білу Русь. Його близькість до „Слова о полку Ігоревім“ і спільність типу з иньшими нашими „Словами“ є незаперечена.

Всї три рукописї були зладжені мабуть в XVI віцї, хоть сам твір походить з давнїйших часів. Дещо зближене наше „Слово о Лазаревім воскресенню“ до „Євангелия Нікодима“ і до „Слова Єпіфанїя“ *), але єсть се більше анальогія, чим зависимість від грецьких взірців. Наш автор представив тему з такого боку, з якого до ньої не підходили грецькі письменники.

Поема збудована гарно і звязана льогічно. Так як тепер єї маємо, складаєть ся вона

*) Рукопись з XVI віку є у Відні в Надворній бібліотеці.

із вступу та з трьох, сильно ушкоджених частий.

У вступі Господь Бог постановлює, не дати пропасти в пеклї тим, що колись славили його імя.

Сыны породихъ и вознесохъ,
Тѣ же мене отвергоша ся,
Людіе мои не познаша мене.
А и осля ясли позна господина своего.
И се азъ иному славы своея не дамъ,
Но пущу слово мое на землю,
Да спасу люди моя от льсти Сотонины".

Перша частина переносить нас до ада. Там Давид „персти своя покладає на живії струни" і звіщає Різдво Христове.

Уже бо слышю: пастыри
Свиряють въ вертепѣ,
И гласъ ихъ приходитъ въ Адова врата
И въ моя уши входитъ".

Адам, почувши об тім, радить післати вістку Христови, як вони в адї терплять. Завтра має йти на другий сьвіт друг Ісусів, Лазар, „той от насъ к нему вѣсть донесеть".

В другій частинї Адам промовляє до Лазаря. Се мимо ушкодження, найцїннїйша часть поеми. Богато в нїй сили і запалу, богато реторичнього дару. Аргументация Адама дуже бистроумна.

„Не жаль ми, Господи, а иже в пороцѣ живя, а твою божественную заповѣдь преступихъ; но того, Господи, жаль, еже твоимъ създаніемъ Адъ посмѣхает ся и поругает ся".

А коли він такий вже грішник, що не заслугує на поміч і пільгу, то чимже провинили ся другі, як Ной, Мойсей, Давид, Ісая, Даниіл і Соломон? Ту вичислені їх заслуги, іноді того рода, що про них нема згадки, не тільки в письмі сьвятім, але і в апокрифах, як приміром се, що пророк Даниіл носив на собі деревляне ярмо, праобраз того хреста, котрий Ісус нїс на Голгофту. По Адамі промовляли мабуть иньші праведники і пророки, але їх промови не переховали ся. Третя частина, також сильно ушкоджена оповідає, як Лазар виповнив припоручення, яке на нього вложили, як Ісус зійшов до Ада і як випровадив їх з неволї.

И тогда сокрушитъ Господь врата мѣдная
и верея желѣзная сломитъ
и глагола Адаму:
„Сия тя десница создала от вѣка,
сия же тя изведетъ изъ тля" *).

Єсть се памятник перворядної вартости, по своїй ідеї, по силї фантазиї і вислову, по

*) Виїмки подані в такій ритмічній формі, яку їм надав у своїй студиї Др Франко.

гарній і льогічній структурі, по великій поетичности.

Має він ще й тому значенія, що як каже Др Франко „потверджує автентичність нашої найстаршої дружинної поеми“ — себто Слова о полку Ігоревім.

Знаючи пісню про воскресення Лазаря, ми дивимо ся на поему про похід Ігоря иньшими очами, не як на щось зовсім відірваного, неожиданого, а як на „monumentum — нашої давної поезиї — naufragiis erreptum“.

Форму подібну до нашого „Слова“ має також переклад византийської поеми Георгія Пізіда „**Шестодневъ**“, або „**Похвала къ Богу о сотвореніи всея твари**“ *), зготовлений (1385 р.) незвісним близше Дмитром Малярем, що з грецька прозвав себе Зографом. Перекладач хіснував ся мабуть якимсь поплутаним текстом, боров ся з мовою і з під його пера вийшов твір мало поетичний, часом більше на прозу схожий.

Кто сѣяну пшеницу от внутреныхъ земныхъ
въскрешаеть,
и истлѣвшее зерно яко от гроба изшедше
многокласно приводить?

---

*) Виданий в Памятникахъ др. письм. 1882.

И. А. Шляпкинъ, Шестодневъ Георгія Пизида въ славянорусскомъ переводѣ 1385 года. СПБ. 1882.

кто нашего дѣтороднаго сѣмене изгнившаго
на угущеніе костяное съплетаеть?

Натомість поетичним складом визначаєть ся **повість про литовсько-московську війну 1515**, прилучена до короткої лїтописї Супрасльського монастиря, в котрій витяг з давнїйших лїтописий доповнено з кінцем XV віку записками волинськими *). Стрічаємо ту місця, котрі нагадують нам стиль „Слова о полку Ігоревім“ — приміром опис побоєвища:

и тыхъ збитыхъ плоти звѣри ядять
по земли кости волочат,
а стопленых водами рыбы клюють.

Конець оповідання се *„Слово о Константинї Івиновичу Острозькім“* герою війни литовсько-московської 1515 р. Оповідаючи про його побіду над Москалями під Оршою, автор з одного боку хоче придержувати ся давної книжньої традициї і стараєть ся писати так, як писали подібні похвальні апострофи колишні лїтописцї, а з другого боку тручає в струни поетичних гуслий, нагадаючи нам „Слово о полку“ і пізнїйші наші думи.

Ідучи слїдами давної реторичньої традициї він прирівнує литовське військо до Македонців і до хоробрих рицарів „славного града Родоса“, а князя Острозького ставить на рівні з „великим царем индійським По-

ром", з вірменським царем Тиграном, та з Авієм, сином Ровоома, що „воєвал на десять колен Израелевъ и въби з них силних людей за єдинъ день пятьсотъ тысячь, єгож дѣлу и ты наслѣдникъ яви ся, Москвич избивая не в цѣлый день, але во денни 3 годины на осмъдесят тысяч". Даючиж волю своїм славословним почуванням, автор вдаряє в ті самі струни, на яких виграна апострофа до Осьмомисла, або козацькі „Слави" з наших пізнїйших дум.

Великославному господарю королю Жикгмонту Казимировичу
буди честь и слава на вѣки,
побѣдившему недруга своего,
великого князя Василія Московского.
А гетьману его, вдатному князю Константину Ивановичу Острозскому
дай, Боже, здоровье и щастье вперед лѣпшее.
Как нинѣ побил силу великую Московскую,
абы так побивал сильную рать Татарскую,
проливаючи кровъ ихъ бессурменскую **).

*) Супрасльская рукопись, содержащая въ себѣ новгородскую и кіевскую сокращенныя лѣтописи, Москва 1836.

**) Ю. Тиховскій, Прозою или стихами написано „Слово о полку Игоревѣ?" (Кіевская Старина, 1893. Октябрь).

Др І. Франко. Слово о Лазаревѣ воскресеній.

Проф. М. Грушевський. Історія України Руси. Том VI. ст. 361—364.

Ритмічну, чи може радше циклїчну будову виявляє також **смоленська записка з 1428,** відкрита проф. М. Грушевським *), котра має богато спільного з похвалою в. кл. Витовтови, включеною в руcько-литовську лїтопись коротшої редакциї. Ось вона:

Тогда бяху крѣпко служаще єму велиціи
князи...
честь и дары подаваху єму
и також служаху єму и въсточыє великии
цари татарьскии
такоже и нѣмецькии великии князи слу-
жаху єму
со всѣми грады своими и землями
єще же и иніи велиции князи служать єму —
господарь молдавськои земли, також и ба-
сарабьскои земли.
Такоже и чеськое королевство служате єму.

Крім того згадують нам лїтописї наші про пісні, зложені на славні пригоди, з котрих не остане нїякого відгуку в писаній лїтературі, а за котрими требаб шукати слїдів хіба в поезиї народній. Так приміром під роком 1251 записує Волинська лїтопись, як Данило і Ва-

*) „Похвала в. кн. Витовшу. Кілька уваг про склад найдавнїйшої руcько-литовської лїтописи". Записки наукового товариства ім. Шевченка VIII. Передруковано в розвідках і матеріялах, I.

Проф. Дашкевич, Общеніе Южной Руси съ славянами.

силько ходили на Ятвягів. „И преидоша болота и наидоша на страну ихъ... и многи крестьяни отъ пленения избавлеша, и *пѣснь славну* пояху има... наследивиш путь отца своего великого Романа, иже бѣ изоострил ся на поганыя яко левъ, имже Половци дѣти страшаху“.

Всї тоті останки нашого героїчнього епосу визначають ся оригінальною формою, цїлком неполібною до тої, якою нинї пишуть поезиї. Тому то зразу навіть „Слово о полку Ігоревім“ уважали учені поемою в прозї. А коли звернено увагу на деякі слїди ритмів, а навіть римів, в тій поемі, і почали ся спроби відтворення його, його первісної поетичньої форми, то показало ся, що анї ямби, анї амфібрахи якось туди не підходять і що треба було богато слів додавати, переставляти і перемінювати, щоб поставити на своїм. Тодї більшість дослїдників згодила ся на се, що „Слово о полку“ єсть, як сказав Ягіч*) „южноруською думою XII. віку, котра лише не має риму новійшої української думи“. І справдї, схожість, і то не тільки „Слова о полку Ігоревім“, але й иньших останків нашого героїчнього епосу, про котрі була висше мова,

*) Gradja za historiju slov. narod. poezije, Zagreb 1876.

з формою нізнїйших о кілька столїть епічних творів, звісних під назвою дум — є безперечна. Коли порівнати одні з другими, то видно, що вони виросли з одного пня, з поетичньої традиції українського народа. Видно, що тая традиция жила в народї, що старші твори, були взірцями пізнїйших, що дещо з давнїйшого повторювало ся в новійшому твориві, словом, що золотий ланцюх нашої поезиї не переривав ся. Колиж деякі з дослїдників шукали за взірцями осторонь, особливо у византийській поезиї, (релїгійні гимни), то й вони мали за собою дещо правди, бо преціньнаш народ, за кілька віків історичнього свого життя, не одно від своїх сусїдів, а через них і від подальше мешкаючих народів мусїв переняти, так само, як і вони не одно від нас переймали. Можливо, що наука зведе колись до купи отсї літературні порахунки і викаже як, що, коли і куди до нас наспіло і чим та коли і кого ми зі свого боку обдарували, але поки що, нам нема потреби зрікати ся нашого добра і переконувати себе, що ми нїчого не творили, тільки відтворювали та перетворювали і що найкрасші наші твори нїчо більше, як наслїдування чужих взірців. Не даром же чужинцї висказують ся про нашу пісенну творчість з такими похвалами. Не даром каже приміром такий Бо-

денштедт, що „ні в якій иньшій землї дерево народньої поезиї не дало таких величніх плодів і нїгде дух народу не відбив ся так живо і сьвітло в піснях, як в Українців“*), а Люкшіч додає, що українська народня поезия найбогатша в Европі**). Вжеж то Німці не дуже скорі зрікати ся такої чести. Видно, що наша поезия, від найдавнїйших колядок аж до дум і дальше, се справдї величнє дерево, до котрого долїтали з буйними степовими вітрами всїлякі пісенні відгуки далеких сторін, але котре корінням своїм кріпко держала ся рідної землї і з ньої з єї слїз і крови, плачу й радости тягнуло свої жизнені соки.

Вертаючи до поезиї XIV.—XVI. віку вкажемо ещераз увагу на єї сполуку з колядками й щедрівками з одної а з думами з другої сторони***). Останки героїчньої поезиї XIV.—XVI. віка характеризує розтяжима музикально-синтактична стопа без сталої форми, так, що для

*) Die poetische Ukraine, eine Sammlung kleinrussischer Volkslieder.

**) Slavische Blätter I. 6.

***) Ф. Колесса в студиї п. з. Ритміка українських народних пісень. (Записки наукового товариства імени Шевченка Т. LXXV.) каже: Форма дум, як бачимо уже в XVI. ст. не була нова: вонаж зародила ся далеко ранче і проглядає зовсїм виразно в памятниках дружинно-лицарської поезиї.

нашого уха вони більше підходять під деклямацию в супроводї струнного інструменту, а меньше надають ся до сьпіву. Інакше буває в лїричних українських народних піснях. Вони призначені до сьпіву і тому в їх основі лежить прінціп синтсектично-музикальної стопи із строю означеним числом складів і сталою, як каже Філярет Колесса*), внутрішньою орґанїзациєю. Можливо, що тая ріжниця між епічною, а лїричньою поезиєю була вже здавна (се моглиб виказати що йно нотні записки і студиї), але не виключене с також і таке явище, що до новійшої поезиї, а саме синтактично-музичної із строго означеним числом складів, нарід став примінювати пісні давнїйшої формациї. Доказ такої перерібки маємо в пісні про тройзїля, котру Гуцули перетворили з давнїйшої форми на коломийковий склад**).

*) Op. cit.

**) Не ночуйте козаки на дворі,
Не збудїте Марусї в коморі,
Бо Маруся недужа лежала,
Чорним шовком головку звязала,
Із за моря зїля забажала.
Котрий козак тройзїля дістане
Той з Марусев до шлюбоньку стане.
Перший козак на те засьміяв ся,
Другий козак за голову взяв ся,
А останнїй от так обізвав ся.

Що до змісту, то колядки дають нам дуже богатий і цінний материял до пізнання релігійного сьвітогляду наших предків з передхристиянських часів, (арийський антропоморфізм), а останки епосу з дружинно-княжої та литовсько-руської доби докидають неодин рис до пізнання і розуміння побуту в тих часах. Ті останні навіяні лицарським духом. Вони дають нам величні образи героїв, оборонців вітчини і родини, людий слави і чести, в котрих восьнні вчинки, нераз суворі й дикі, лагодять ся високими почуваннями людського серця. Вони вміють не тільки бити ся хоробро, але й думати „по тонку“, не тільки на вістрях мечів несуть вони ворогови смерть, але й бідному та покривдженому подають поміч. — Тими рисами наші лицарсько-дружинні твори нага-

У Гуцулів :

Ішов леґінь з полонини на нове подвірє,
Та повернув до дівчини на єї задвірє.
Ой повернув до дівчини та став си питати :
„Ой ци можна дівчинонько старостів при-
[слати ?“
„Ой а можна, леґінику, старостів прислати,
Сли ми зможеш, молоденький, тройзїля
[дістати.“ і т. д.

(Др. Іван Франко. Студії над народніми піснями. Записки наукового товариства імени Тараса Шевченка. Том LXXXIII.

дують героїчні поезиї західньої Европи, а в дечім навіть їх перевисшають. Се поезия лицарів України, оборонців віри, захистителів Европи перед навалою азийських народів. Той лицарський прінціп стає якоюсь провідною нутою, котра звенить нераз і не два вже в найдавнїйших релїгійних колядках, так само сильно як в „Слові о Романї“, як в думі о „Самійлї Кішцї“ і в пізнїйших піснях. Тим героїчним тоном забарвлена також народня поезия XIV.—XVI. віка, про яку саме хочемо говорити, тілько що в нїй виступає друга прикмета західньо-европейського героїчнього епосу, похвала жінки (Frauenlob), любовні почування і ціла струя радостий і смутків, які випливали з еротичного стосунку мущини-лицаря, до жінки-любки і подруги. Звернув на них увагу Михайло Драгоманів і в своїх численних бистроумних розвідках дав примір, як треба їх розсліджувати, а в останніх лїтах діждали ся вони двох дуже цінних праць, І. Франка, „Студиї над народнїми піснями“ та Ф. Колесси „Ритміка українських народних пісень“. Ті праці розкривають перед нами скарби, біля котрих ми ходили, а котрих не добачали, скарби невичерпані і безцінні.

Натяки на поезию, тїсно звязану з музикою і сьпівом (бо такою саме і есть наша

народня поезия XIV—XVI віку) стрічаємо з давна в своїх і чужих жерелах.

Придивім ся фрескови нерушимої стїни в церкві сьв. Софії в Києві (XI вік). Побачимо на ньому, як князї наші забавляли ся слухаючи музики й сьпіву та приглядаючи ся танцям. Музиканти грають на флєтї, тримбітах, гарфі і на інструментї, що дуже нагадує нам нашу пізнїйшу бандуру — нерозлучну товаришку наших козацьких пісень. А сей, що стоїть біля княжого теремця — чи не сьпіває він, перехиляючи ся з боку на бік та приплескуючи руками? Возьмім дальше нашу проповідничу літературу з перших часів християньства на Руси. Кілько там нападів на наш сьпів та музику! Або послухаймо колядки про Івана Берладника.

Кол' огня ходит широкий танец,
А в танци ходит княгня Іванко,
На головойцї сокола носит,
В правій ручейцї конїчка водит,
В лївій ручейцї гусевки носит*).

Навіть княжий портрет не обходить ся без гуслий, котрі по сумній пригодї свого пана жалібно грають, „Іванка споминають".

*) Чтенія в И. О. И. и др. 1864, I. т. 57.
Историческія пѣсни мал. народа Вл. Антоновича и М. Драгоманова т. I, ст. 36 (Княгиня Иванко).

Про вагу пісні в старій Україні і про її розповсюднення говорить також немало „Слово о полку Ігоревім“, характеризуючи Бояна, Велесового внука, його сьпів і гру, або вихваляючи Сьвятослава словами: „ту Нѣмци и Венедици, ту Греци и Морава поють славу Святъслава“.

Знаємо також, що на Ягайловім дворі, в Кракові, де панували принесені з Руси звичаї, удержувано сербських дудників (fistulatores), що пани польські тримали собі та возили з собою за границю українських бандуристів і що Самійло Зборовський в ночи перед смертию казав своему сьпівакови сьпівати українських пісень та грати на бандурі. Нотних записок на жаль не маємо, тільки переховали ся деякі характеристики того сьпіву і гри, як приміром в „Слові о полку Ігоревім“, або в анналах Сарницького *), та в хро-

*) „Annales sive de origine et gestis Polonorum et Lituanorum“. VII. 379. (1587).

Per idem tempus duo Strusii fratres, adolescentes strenui et bellicosi, a Valachis oppressi occubuerunt. De quibus etiam nunc elegiae, quas dumas Russi vocant, canuntur, voce lugubri et gestu canentium se in utramque partem motantium, id, quod canitur, exprimentes; quin et tibiis inflatis rustica turba modulis lamentabilibus, haec eadem imitando exprimit. (Під роком 1506).

нїцї Мєховського *).

Але найцїннїйшим документом в тій для нас так важній справі є *„пісня про воєводу Стефана“*, яку записав чеський учений XVI віку, Ян Благослав. Був се оден з найвизначнїйших членів і настоятелїв церкви „Чеських Братів“, редактор братського канционалу, надрукованого пізнїйше в Польщі (Шамотули 1561), автор підручника музики і граматики чеської, котра переховала ся в одинокій руконисї в бібліотецї віденського Theresianum. Видали єї друком Граділь і Їречек що йно 1857 р.**). На сторонї 340 - 342 тої цїкавої книжки говорить Благослав про „Slowensky dialektus“ і каже, що *в тім язицї є пісень і віршів, або римів множество*. „А які вони, се можна пізнати з отсеї їх сьвітської пісоньки“. Ту подає Благослав текст нашої

---

*) Chronica Polonorum (309).

De hoc (про Жигмонта Кейстутовича) carmen lugubre usque in aetatem meam Lithuani conciebant: „audaces principes Russiae occiderunt Sigismundum ducem Lithuaniae“.

**) Jana Blahoslava Grammatica ceska dokonana l. 1571. Z rukopisu bibliotheky Theresianské we Widni. Wydali Ignac Hradil a Jozef Jirecek. We Widni 1857 XV—390.

пісні, розумієть ся чеським письмом *). Звернув на неї увагу проф. К. Їречек в Casopisi Ceskeho Musea 1876, висказуючи своє здивования, що ніхто досі не заняв ся дослїдом тої цїкавої памятки української поезиї з XVI віку. На се відповів Потебня розвідкою у воронїжських „Филологическихъ Записках“ (1877), в котрій обговорює текст, мову, розмір і зміст пісні. Найцїннїйша та часть, де

*) Pisen slowenska od Benatek, kdez hojne jest. Slowaku neb Charwatu, prinesena do Nikodema.

Dunaju, Dunaju, cemu smuten teces?
Na wersi Dunaju try roty tu stoju,
Perwsa rota Turecka,
Druha rota Tatarska,
Treta rota Wołoska
W tureckym rote sablami sermujú,
W tatarskym rote strykami strylajú,
W woloskym rote dywońka placet,
I płacuci powidała: „Stefane, Stefané
Stefan wojwoda, albo me pujmi, albo me lisi“
A sto mi recet Stefan wojwoda?
„Krasna dywonice, pujmil bych te dywońko,
Nerownaj mi jes, lisil bych te, milenka mi jes“
Sta mi rekla dywonka: „Pusty mne Stefane,
Skocu ja w Dunaj, w Dunaj hluboky,
Ach kdo mne dopłynet, jeho ja budu“.
Nechto ne dopłynul krasnu dywońku,
Dopłynuł dywońko Stefan wojwoda,
I wzał dywońku zabił ji u rucku:
„Dywońko, dusenko, milenka mi budes“. Amen.

Потебня розсліджує мову, признаючи єї українською і вияснюючи кожду форму на підставі української граматики.

Пізнійше, бо що йно 1907 року пише розвідку про тую „перлину нашої народньої творчости“ Др І. Франко в своїй на більші розміри закроєній праці про народні пісні. Обговоривши докладно історию пісні про воєводу Стефана, єї мову, анальогії з иньшими піснями і т. д. подає текст в зреконструованій формі. Франко є тої гадки, що пісня отся зложена покутським диялєктом і що в половині XVI віка була вона на Руси досить популярна. На його думку Стефан воєвода се оден з тих чотирох Стефанів, молдаво-волоських господарів, з котрих перший, Стефан Великий, умер 1502 року, а пятий жив еще тоді, коли Благослав писав свою граматику. Про котрого саме говорить наша пісня — годі знати. Иньшої гадки є Др Ст. Томашівський. Він думає *), що пісня принесена була з Угорської Руси, докладнійше — зі словацько-руської етнографічної границі і що бесїда в нїй, не про волоського господаря Стефана, тільки про Стефана Батория, котрий як раз 1571 року став „семигород-

*) Замітка до пісні про Штефана воєводу. Записки наукового тов. імени Шевченка. Т. LXXX.

ським воєводою". Др Томашівський подає свою реконструкцию на основі 11 стопового вірша, наколи Франко, так само як і Потебня приняв був 12 стоповий. Ще иньшу реконструкцию подає Проф. Грушевський в VI томі свойої Істориї України Руси. Всї вони приймають довільну вставку із одної росийської, що правда, анальогічньої пісні *) і додають, або відкидають поодинокі слова і склади. Трудно вгадати, якою дїйсно була тая пісня у своїм первіснім видї, держім ся того тексту, який нам записав чеський учений.

Дунаю, Дунаю, чом смутен течеш?
На версї Дунаю три роти ту стоют,
Перша рота Турецка,
Друга рота Татарска,
Трета рота Волоска.
В турецькій роті шаблями шермують,
В татарській роті стрілками стріляют,
У волоській роті Стефан воєвода.
В Стефановій роті та дївонька плаче,
І плачучи повідає:
„Стефане, Стефане, Стефан воєвода,
Або мя піймн, або мя лиши!"
А що ми речет Стефан воєвода?
„Красна дївонице!
Піймив бим тебе — нерівна ми єсь,
Лишив бим тебе — миленька ми єсь".
А дївчина рекла: „Пусти мя Стефане,
Скочу я у Дунай, у Дунай глубокий

*) Сахаровъ. Сказанія русскаго народа III. т.

А хто мя доплине, єго я буду".
Нїхто не доплинув красної дївоньки,
Доплинув дївоньку Стефан воєвода,
І узяв дївоньку за білую ручку,
„Дївонько, душенько, миленька ми будеш".
Амінь.

Пісню отсю переняв Благослав від „найлюбійшого о Господї брата Нікодима" котрий єї принїс аж з Венеції. Певно, що в такій дорозї вона мусїла ушкодити ся і Благослав, хоть чоловік учений, але нашої мови не тямучий, мусїв не одно похибно записати. На всякий спосіб дякуючи припадкови ми маємо з його руки автентичний документ, котрий сьвідчить, що в XVI. столїттю наші народні пісні були широко звісні і що їх красою любовали ся навіть далекі чужинцї.

Пісня „про Стефана воєводу" в такім видї, як єї записав чеський граматик є що до форми, нерівноскладовою (7, 10, 11, 12 складів) і стоїть на межі між думами а між останками нашого лицарсько-дружиннього епосу, що до змісту є вона одним з тих продуктів героїчної поезиї, в котрих елємент любовний висуваєть ся на перше місце... Любов сильнїйша від смерти. Вона ратує дївчину з Дунаю і бере верх над упередженнями суспільними. „Хоть ти менї нерівна, каже воєвода, але ти менї мила, Амінь". Се „похвала української

дівчини", тої дівчини, котрої чари вихвалював Гаральд у своїй тужливій апострофі до нашої князівни, котрої пригнада дала нам історию Роксоляни і котрої красу, ласку, доброту, ум і вірність осьпівує безліч наших пісень (Український Frauenlob).

Для дівчини Маряни проміняв Іван „коника за волики, а сїделце за яремце" як каже *пісня про Івана і Маряну* і з козака бурлаки став осїлим господарем, щоб при любій жінці зазнати мирного, щасливого життя.

Та навинув ся Турчин і забажав для себе Маряни. „Або продай, або в бою віддай". Бють ся. Іван знемагає і просить у жінки підмоги. Але Маряна відвернула ся плечима. „За Йваном би бідувати, за Турчином панувати". Подався Іван, сїв Турчин на коня, Маряна на другого, а Івана ведуть попри конях. Край діброви побачили вони два сиві голуби. „Позволь менї свого лука, каже Іван, до Турчина, най я убю одного голуба тобі, а другого твоїй панї на вечеру". Турчин не догадав ся, дав Іванови лук, а той забив і Турчина і невірну жінку Маряну. Баллята на тему невірної жінки, мабуть принесена до нас захожими сербськими сьпівáками, але примінена до нашого життя, і можна сказати значно змодифікована у своїому первісному варвар-

стві, в тім дикім бою мущин о жінку і в жостокій карі, яка єї пізнїйше стрічає.*)

Любов королевича до Ганусї і смуток по єї втратї осьпівує також баляда про „Королевича“ (Королюшка).

Ой поїхав королевич на полюваннє,
Та покинув Ганусеньку на горюваннє.
Як ізїхав королевич на круту гору,
Пустив коня вороного в зелену траву.
Як ізїхав королевич на калинов міст,
Та обняла королевича темнесенька ніч.
Припяв коня до явора тай сам ізнеміг
Бо сон важкий дивнесенький звалив його з ніг.

І приснило ся йому, що з під правої руки вилинув сокіл, а з під лївої, з під білої, сива зазуля. Ворожка пояснила йому, що його Гануся вчора сина вродила, а нинї сама померла. Завернув королевич коня, входить у нову сьвітлицю, аж там „лежить його Ганусенька на щїлу скамницю“. Ударив ся королевич у білиї груди таї узяв голосити на весь двір:

„Ніжки мої рівнесенькі, чом не ходите!
Ручки мої білесенькі, чом не робите!
Очиж мої каресенькі, чом не дивитесь?
Уста мої солоденькі, чом не мовите?“

*) Франко в студіях над народнїми піснями (Записки наукового товариства імени Шевченка, том LXXV) подає генезу і характеристику пісні про Івана та Маряну.

Усї варіянти сеї жалісної пісні*) надзвичайно гарно передають жаль і розпуку королевича по втратї любої Ганусї. Хоть той сам мотив стрічаємо також на заходї, навіть у Поляків, та на півночи, в Росиї, то признати треба, що українська поемка про горювання королевича-вдівця, найгарнїйше оброблює психольогічний бік теми, дуже влучно переводить сполуку між сном а явою і усуває з твору всьо, що моглоб пошкодити його поетичньому вражінню.

Сей варіянт, на нашу думку найбільше архаічний, найбільше підходячий до форми героічних пісень.

З того боку він має рішучу перевагу над звісною польською піснею „służył Jasio u pa-

---

*) Крім одного, виданого Вацлавом з Олеська (ст. 399.), котрий також з огляду на форму значно ріжнить ся.

„Приснив ся (Івасенькови) сон дивненький,
Що на єго дім пчоли впали,
На подвірє зоря впала,
З двора зазуля вилїтала."

Сон пояснює теща словами:

„Ах синоньку, мій зятоньку,
Їдь же скоро до домоньку,
Маєш дома пригодоньку!
Бо пчолоньки — то сльозоньки,
А зоронька — то дитинонька,
А зазуленька — то Марисенька".

na, za starszego dworzana", а навіть над бретонською баллядою про барона і Маргарету, де надто реально змальовані подробиці нещасливих родів.*)

Характерність і високе почуття людського достоїньства української дівчини малюють нам пісні про продажу доньки батьком і сестри братом. За коники воронії та за сїдла золотії продає брат Роман свою сестру Олену. Вернувши домів каже до ньої:

Ой сестричко Оленочко,
Русу косу собі ізвий,
Тай красненько заплїтай ся,
Гостий завтра сподївай ся,
Бо вже я тя, сестро, продав.**)

На завтра питає сестра:

„Ой братчику Романочку,
Що то в поли за димове?
Чи то вірли крильми бють ся,
Чи вівчарі турму гонять?

А брат на те:

„Ой сестричко Оленочко,
Скажу тобі правду щиру:
Тото в поли не димове,

*) Пісня опрацьована в розвідці Драгоманова п. з. „Відгук лицарської поезиї в руських народних піснях". (Збірник фільольогічної секциї наукового товариства імени Шевченка т. II).

**) Др. І. Франко. „Студії над народнїми піснями". Записки тов. імени Шевченка т. LXXV."

Нї то вірли крильми бють ся,
Нї вівчарі турми гонять.
Лиш то Турки й Татарове,
А всї твої боярове".

Олена, як се вчула казала собі подати ніж і завій, нїби то вкроїти його хотїла, а тимчасом встромила собі ніж у серце, бо:

„Лучше тутки погибати,
Нїж з турками пробувати".

В отсих передсмертних словах нещасливої дївчини, що волїла вмерти, нїж стати предметом нечесного торгу, криєть ся також патриотичне почуття любови рідного краю, одна з найкрасших, котрими опромінений поетичний ідеал української жінки. Таж сама любов до рідньої землї є закінченнєм одної з найдовших народних пісень про те, *як теща попала в полон до свого зятя*, Татарина та як рідна донька, не пізнавши матери, задала їй три роботї: „оченьками стадо пасти, рученьками кужіль прясти, ноженьками дитя колисати." Бабка, колишучи внука, назвала його, „по батькови Татарчатком," за що й дістала від доньки в лице. „На що, суко, дитя ласш і внучкою називаєш?"... „Ой ти доню, моя доню, не тільком тя годувала, по личеньку не вбивала" — відповідає мати-бранка. Наступає сердечна хвиля пізнання, донька про-

сить маму, щоб скинула невільницькі лахи і разом з ними панувала. Але мати волить вернути в рідний край:

„Ліпші мої вбогі лати,
Ніж дорогі твої шати;
Я не хочу панувати,
Піду в свій край бідувати.“*)

Розпуку дівчини, знасилованої чужинцем-завойовником передає щиро-український вірш про Подолянку. Пише вона лист білими рученьками, а мисленьками печатає і буйним вітром відсилає до батька.

„Най ся отець не турбує,
Мені посаг не готує,
Бо я посаг утратила
В чистім полї поневолї,
Під явором зелененьким
Із Турчином молоденьким.“

Гарним еротичним висловом кінчить ся оден з галицьких варіянтів *пісні про степову сторожу*. Козак стрічаєть ся з дівчиною. Рано вона будить його, вдаривши по личеньку галузкою калини і каже: „втїкай, втїкай, козаченьку, бо Татари з війни їдуть, тебе забють, коня возмуть.“ А на се він:

„Найби вбили, найби брали,
Було мене не будити,

*) Зводний текст тої пісні подає Др. Франко Ор. ст.

Колим у снї тебе любив,
До серденька приголубив."

Любов понад все. За неї не жаль і життя віддати... Не богато з новійших, так сильно розповсюднених любовних віршів, спромогло ся на сильнїйший вислів того могутнього почування.

Вірність кохання величають також *пісні про викуп з неволї*. Козак попав у неволю і пише листи до батька й мами, щоб продавали воли, корови та ратували його молодого. Але батько, а навіть мама відповідають, що волять, щоби він загибав, ніж мають тратити такий великий маєток. Що йно дївчина відписує, що вона волить „весь маєток відгонять (на викуп) ніж він має загибати." Те само в пісні про викуп дївчини козаком з неволї.

„Їде милий одмін несе, одмін несе, возом везе.
Лїпший милий як брат рідний."
Ант.-Драг. Пѣсни Укр. нар. І. т.

Натомість легко і граціозно змальована постать якогось незвісного нам близше Дон-Жуана, Журила.

„Ішов Журило з міста,
За ним дївочок триста:
Чекай, Журило, пане,
Де твоє військо стане?
У лїсї на нивонцї,
При зеленій лїщинонцї...

Ой ти, Журило, ой ти,
Куди до тебе зайти?
По за гуменю, Ксеню,
Не толочи ячменю.
Куди Журило ішов,
Туди ячменик зійшов,
А куди Ксеня ішла
Туди пшеничка зійшла.*)

Гарна дівчина має таку вартість, що для ньої лицар-завойовник відступає від облоги города. Давали йому всілякі дари, а він на них анї оком не кинув, аж:

Вивели йому гречную панну
Він же на неї тай подивив ся,
Скинув шапочку тай поклонив ся.
Дай же ти Боже веселити ся,
А нам молодцям подивити ся.
(Антонович й Драгоманов
Ор. ст. I. 18.)

Так само Турський цар, обіцяючи „пишному і славному лицареви, паничеви Іванкови“ всілякі дари, поля неміреного, гроша незчисленного, війська добірного, тугий лучок і стрілок пучок, на самім кінці, як найдоросший дарунок ставить — царівну дівку. А панич Іван:

„Яж теє поле копєм зкопаю,
Копєм зкопаю і стрілками всїю,

*) Историческія пѣсни малорусскаго народа съ. объясненіями Вл. Антоновича і М. Драгоманова. Т. I.

Яж тії бори військом поломлю,
Військом поломлю і огнем попалю,
Яж тії гроші розумом росчитаю,
Молоду царівну за себе візьму."

(II. I. 27.)

Лицарське завзяття знаходить собі нагороду в гарній дівчині, та ще царівні. Се найвисша нагорода молодця-героя.

За гарну дівчину навіть брат брата вбиває і козак з козаком до двобою стає:

В зеленім гаю два яворонькн гнуть ся;
Ой за дівчину два козаченьки бють ся.
Вдовин син мовить: „Та вже ся погодімо,
Так, товаришу, той побоєц устріймо:
Ой ходім же ми та на долину рівну
Оден другому прямо в серденько мірмо,
А як вийдемо на широку долину
То покажем собі хорошую дівчину;
А як вийдемо на широкеє поле,
Оден другого най копієнков коле."
Попович став си на високій могилі,
Вдовин син став си на широкій долині.
Попович стрілив, долину перестрілив,
Вдовин син стрілив в саме серденько вцілив.
„От, поповичу, та хорошая дівка!
В твоїм серденьку калиновая стрілка.*)

Наводимо нарочно більший виїмок, щоб показати до якого артизму в змісті та формі

*) Др. Іван Франко. „Студії над народніми піснями". Записки наукового товариства імени Шевченка. Том LXXXIII.

доходить наша народна пісня, як вона вміє звязувати в гармонійну цілість реалїзм факту з поетичностию представлення, як грозу події лагодить нїжностию вислову, як юнацьке завзяття здержусть ся почуттям лицарської чести. А крім того, яке там богацтво образів, які чудові порівнання, скільки чуття, яким широким легом буяє в них уява! Додаймо і те, що нарід наш виявив в своїй пісні неаби яку память. Які давні часи він затямив, скільки подробиць колишнього нашого побуту передав нам, які цїкаві спомини зберіг в зачарованій, золотострунній гарфі поезиї! Правда, що є в наших народних піснях дещо поплутаного і незрозумілого, дещо навеseного з чужини, або посчіплюваного до купи невмілою та нетямучою рукою, але від чогож наука? Вона вже не одно заплутане — розмотала, запорошене — віддмухала, задимлене — відчистила. Сподївати ся можна, що й остачки нашої пісні з XIV-XVI віку вона дорешти упорядкує, пояснить, висьвітлить їх генезу, представить злуку пісні з життєм, слова з психольогією народу і остаточно викаже те, чого ми по нинї не годні рішити: хто тії пісні складав і як вони ставали ся власностию народу, як з духового творива одиниць ставали ся висловом поетичного погляду на сьвіт загалу.

Чужі слїди на шляху нашої поезиї не повинні нас зражувати, анї відстрашувати. Недаром же в давну давнину ходили ми купецькими та лицарськими походами на далекий схід, недаром били ся й мирили ся з Византиєю, Поляками, Уграми, Нїмцями, недаром брали участь і в гуситських війнах і в пруських виправах, недаром заступали собою Европу перед розбурханими филями азийських народів, по каторгах горювали і по темницях гнили, генуенські ринки невільником збогачували і венецьких купців у себе гостили, з Литвою і Шведами дружбу заводили. Щось ми від них, а вони від нас мусїли переняти. На те ми люди. А краса і поезия — се загальне добро. Тільки розуміння єї і сила обявлення не в кождого чоловіка однакі. Нашіж поезиї на мандрівні теми сьвідчать, як немож красше, про незвичайне духове богацтво нашого народу, про його вразливість на красу і про здагність свої почування і вражіння мистецьким способом словами передавати. Поезиї лицарсько-любовного змісту, які ми отсе побіжно тільки розглянули, належать до красших і вони безперечно заслугують на таку увагу, яку досї присьвячувано нашим козацьким думам. При небогатій книжній поезиї отсего периоду стають вони нам вели-

кою потїхою і розрадою ; то так, якби на ялових полях буйні квіти процвитали.

З таким почуттям радіби ми й замкнути сей роздїл книжки, але око мимохіть обертаєть ся і глядить на той довгий і скучний шлях, який ми що йно промандрували. Називають його звичайно лїтературою князївства литовсько-руського.

Дивно якось робить ся чоловікови на душі після такого погляду, нїби сумно, а нїби відрадно. Господи! скількиж то дерев, при тому шляху, що так пишно заповідали ся — повсихало. Деж тая гордовита самосьвідомість велико-державного народу, що так грімко дзвенїла в устах Іляриона? Де тії князї, що кількома мовами говорили, книгами свої теремн заповнювали і самі книги мудрі, а добрі писали? Де надїя, що книжна осьвіта через народну школу станеть ся власностию цїлого великого народу і запевнить йому сьвітлу і гарну будучність?

„Не всї тії сади цвитуть, що весною розвивають ся.“ На наш лїтературний сад налетїла сарана зі сходу, вдарили студінь та морози з півночи, а коріння його взяли точити хроби. Закорінила ся у нас жажда буденьої наживи, розбудив ся голод вигідного життя, охота наситити тїло. Стали ми наслїдувати польське паньство та їх гріхи брати на свою

душу. Збивали маєтки, забезпечували свої вигоди всілякими привілеями, раювали горем ближнього, (тільки низшого від себе — хлопа), не дбали о відбудову власної хати, лиш дали заманити ся під чужий дах, забули ціну рідній мові і власній, колишній культурі – словом зматориялїзовали ся. Де добре, там ми! — сказали собі потомки давної Ігоревої дружини і переходили у коронний табор, до богато застеленого стола. Остала ся церква і ті, що з особливою любовю держали ся єї. Але духовники не стояли на висоті свого завдання, а прихильники руської віри, мови і культури, не знали як тоті скарби від загибели ратувати. Держали ся їх, як потопаючий бритви і замість розвинути таланти, закопали їх в землю. Почав ся консерватизм, від котрого втїкала молодіж, як від зарази, втїкала туди, де віяло новим сьвіжим духом, на чужому і звідтам вертала чужою. Сини, що найкрасших і найславнійших українських родів, скріпили ряди ворогів Руси-України, єї мови, віри, слави, навіть імени. „Померкли сонця, тьма поля прикрила.“

Тяжкий удар — викликує нераз сильну реакцию. Нарід по погромі підносить ся, кріпить ся, здвоює свої сили. Так було у Франції по війні з Нїмеччиною, так в польській літературі по розборах Польщі. Але там, де

нічнеть ся якийсь хоробливий стан, якась довготрівала гнила недуга, там зявляєть ся зараз настрій прикрого отупіння.

Таке отупіння прийшло на нас, не по нападах татарських, бо тії можна було перебути, а по згоді на чуже ярмо, по охотї своїми власними руками бич на себе крутити, по готовости, з власних синів-ворогів рідної матери-вітчини виховувати. А все те дїяло ся, нїби то для вимогів поступу, нїби то тому, що поступ і добро напливало тодї з заходу, разом з латиною, так, якби то не можна і чужого навчити ся й свого не цуратись. І на тім то власне занепадї народних чеснот, засновуєть ся занепад його духової творчости в загалї, а лїтератури в особенности. Квіти перетрівають бурю, але без сонця згинуть.

Такі і тим подібні думки родять ся в нас при оглядї лїтератури від нападів татар до розвитку козацтва. Але хоть як вони сумні, то всеж таки криють між собою дещо розради.

Бачимо, що давна традиция начитанности та образованности не загибас, що наша країна веде живу обмінy книжками з полуднем і заходом, що люди переписують старі книжки і пишуть дещо нового. Особливо цїкавить їх справа їхнього правого відношення до Литви, а пізнїйше Польщі. Редагують ся

статути і метрика. Матеріяліїзм витворює велике число всіляких грамот продажі, даровизни, запису і т. д. і то в народній мові. Давна цїкавість до минувшини держить ся, не вигибає також до останка колишня лицарська поезия. Гомонить вона злегка в писаній лїтературі, у всяких „Словах“, звільна переходить в церковну поезию (Лазареве воскресення) та подає руку своїй посестрі, народній поезиї, так розкішній, здоровій і богатій, що від ньої, наче від весни, від сонця, від вродливої людини, променїє краса і радість доокола.

Глава IX.

Загальна характеристика часу. Традиції колишнього imperium romanum і змагання національні. Імперіялїзм і папство. Гуманїзм. Його ріст і поширення. Імперіялїзм в Москві. Московські мрії про спадок по східноримськім цїсарстві. Опіка над славянщиною. Голоси протесту. Секти і їх значіння. Безуспішні змагання до реформи. Максим Грек, його заслуги й нагорода. Початки письменницької мартирольогії в Росиї. Перші слїди гуманїзму на Украйнї. Курбський. Перед досьвітом.

Лїтература, котру ми досї переглянули, припадає на ті цїкаві часи, коли бороли ся не тільки в українськім народї, але й в цїлім культурнім сьвітї, дві сили, доосередна й відосередна.

В політицї доосередна сила виростає з того старого і кріпкого пня, що зветь ся imperium romanum. Живий спомин Риму, як сьвітового володаря стоїть перед очами Европи і піддержує між єї народами, близше і дальше Середземнього моря, ідею одної, всесильної і всесьвітної держави. Тую ідею бачимо з одного боку в головах византийських цї-

сарів, а з другого в Карлї Великім, „в Римській державі нїмецького народу."

На зустріч тому централїстичному стремлїнню виступають природні права народів до власного окремого житя і до будови власних полїтичних організмів. В борбі народів між собою росте і кріпшає се індивідуальне почуття, а хрестові походи, хоть не довели до цїли, то всеж таки причинили ся до розвитку народних почувань і можна сказати, осьвятили їх.

Ідея одної сьвітової держави, обнова колишнього imperium romanum, як величезного полїтичного твору, паде, а на сї місце приходить думка, витворити, коли не полїтичну, так духову і духовну римську державу, вселенську римську церкву, під проводом володаря над володарями — Папи.

Між тими двома претендентами до володїння над сьвітом, між імператором, а папою починаєть ся зразу тиха, а дальше явна борба. Кінчить ся вона упадком римського цїсарства і ослабленнем папської власти. Користає з того ідея самостійности народів і разом з тим, як слабнуть центра, кріпшають окрайни. Національні держави визволюють ся зпід власти духовного і сьвітського зверхника та починають жити власним життям.

Паде античнo-семітський теократичний ідеал, побіджує г у м а н і з м. На місце універсалізму приходить індивідуалізм, до борби з теократизмом виступає свобода совісти.

Християньство бере в тій борбі надзвичайно живу участь. З одного боку через свою містику, через самовідречення, батоження власного тіла, утечу від життя, через ідеал монастиря, як острова на котрім можна спасти ся від заглади душі в повени гріхів, воно скріпляє теократизм семітського походження, але з другої сторони виховує варварську Европу, лагодить жестокість боротьби, плекає старовину та опікує ся науками і штуками. Воно веде боротьбу з воїньственним Ісламом і стає до бою з монгольством.

Середні віки з усїми тими стремліннями і боротьбами зворушили цїлу Европу і покликали в меньшій, або більшій мірі всї европейські народи на історичну видню, зробили їх горожанами Европи.

Український народ, хоть висунений далеко на схід, не стояв осторонь. В усїх тих рухах і хвильованнях він брав також участь. Тільки на жаль, завдяки свому географічному положенню та історичним обставинам, він в малій мірі хісцував ся благодатію всїх оттих перемін, а за те дуже діймаво відчував їх шкоди.

Досить вказати на те, кільки потерпіли наші предки в боротьбі з византийським імперіялїзмом і в довговічній обороні християнської культури перед навалою монгольства.

З обох отсих ворогів зродив ся згодом третий, імперіялїзм московський, з котрим до нині не покінчені рахунки.

Натомісць благодати европейського гуманїзму і відродження діставали ми з других рук і то в той спосіб, що лїва показувала нам ласощі нової культури, а коли ми добродушно підходили до ньої, щоб спробувати, права кидала ся сейчас на наш карк...

Під гуманїзмом розуміємо не лиш відродження клясичних лїтератур, римської та грецької, але перехід від середньовічного до новочасного сьвітогляду, але те відсьвіження духа і те прочищення атмосфери, яке настало в Европі під впливом ренесансу.

Аскетичний монах і влюблений лицарволокита мав уступити місце сьміливому купцеви і второпливому промисловцеви, а з другого боку сильно-зматеріялїзований міщанин мав відчинити свої очи на високі прояви духа і попри поживи для тїла шукати поживи для душі. Февдальний устрій пережив ся, одиниця домагала ся слова... На порозї з одної доби

до другої стоїть величня постать Данта (1265-1321), котрий належить вправдї до середньовічних часів, але попри свої мрії імперіялїстичні дає нам ідею держави, як народнього організму (Demonarchia), якої завданням єсть поширювати культуру і боронити полїтичньої свободи одиниць. Його „Божественна комедия", хоть в стилю середньовічнім написана, виявляє в рисунку постатий і в живім субективізмі автора прикмети новітнього твору. А щож казати про Давтові листи й автобіографію!

Ще більше індивідуалїзму стрічаємо в Петрарці (1304-1374), вишколеним на космополїтичній лїтературі римського цїсарства. Він цїлком сьвідомо доходить до згоди націоналїзму з індивідуалїзмом. Несьвідомо доходить до тої самої цїли також Боккачіо (1313-1375) котрий у всїляких збірниках спопуляризував старинну лїтературу, а в Декамеронї дав нам незамасковану фізіогномію свого часу. Року 1439 приходить до Італії Грек, Георгій Гемістос і викладає в Феррарі і Фльоренції фільозофію Платена. Починаєть ся рішучий перелім. Платон займає місце Арістотеля і стає неначе другою біблїєю. Духове життя набирає незвичайно буйної сили.

Розцвитаєть ся штука, в такий чудовий цьвіт, як нїколи. Досить вимовити отсї імена: Мікель Анджельо, Лїонардо да

Вінчі, Раффаель! А попри них меньші, але все таки дуже великі як Андреа дель Сарто, Фра Бартольомео, Джіорджіоне, Себастиян дель Помбо, Корреджіо і другі.

Всї отсї мистцї дивлять ся на штуку, якна спосіб, при помочи котрого можна хоть на хвилину глянути в лице Божественности. Всї вони і богато иньших, се близші, або дальші нащадки Плятона. До Італії стягають ся ученики й учені зі всїх сторін, переймають ся гуманїзмом і ренесансом і розносять його по Европі. Вже з початком XV віку стрічаємо в Нїмеччинї таких гуманістів як знаменитий правник і державник Гаймбург (Gregor Heimburg 1410—72), кардинал Куес, професор Людер, Рудольф Агріколя і другі. Повстають, або обновлюють ся університети в Кельнї, Відні, Гайдельберзї, Липську, в Парижи і Празї; з гімназий викидають схолястичне доктринерство і починають читати старинних авторів. В Єрфуртї починаєть ся духове єднанє ученых гуманістів, витворюєть ся так сказатиб гуманістична атмосфера на півночи. В другій половинї XV. віку живе і дозріває гуманістичний полїгістор. Дезідеріюс Еразмус, великий ворог середньовічного монастирського життя, реформатор шкільництва (Colloquia puerilia), визначний гелєнїст, видавець сьвятого письма в гре-

цькій мові. По нім приходить Ульріх Гуттен, котрий гуманістичні ідеї переносить, і то всесторонно, з книжки в суспільне і політичне життя. Великий патріот, горячий демократ, зїдливий ворог духовного материялїзму.

З папою Миколаєм V. входить 1447. р. гуманїзм на пристіл. Миколай V. спроваджує грецьких учених і закладає найбільшу нині в сьвітї, Ватиканську бібліотеку. З дослїдних наук на перше місце висуваєть ся астрономія. Регіомонтанус кладе основи нинїшнього нашого погляду на будову землї і єї значіння в сонїшнім системі (1436). В Англії Вілльям Лянглянд (Візиї Петра рільника) і Geoffry Chaucer (Кантербурські оповідання) впроваджують до лїератури, (кождий иньшими дверми) селянина і бідолаху, малюючи їх нужду і кривду, їх занедбання і темноту. Відкривають перед очами висшого, культурного сьвіта чоловіка з низшої верстви, ті основи суспільностий і народів, що вкопані в землю і зариті в болото, двигають на собі весь тягар вигідної, а іноді навіть розкішної будівлї. Візиї Лянглянда повні смутку і розпуки, оповідання Chaucera писані живо, сьвіжо дотепно. В обох майже нема слїдів середньовічного тяжкого, придавленого, нещирого настрою. Майже рівночасно, Ішпанець Pero Lopez de Ayala пише прагматичну історию війни Педра Суво-

рого з Генриком з Трастамаре, зриваючи з шабльоном сухої хронїки. Його земляк Ludovico Vives кладе основи нової педагогіки, жадаючи, визволу молодїжи з дибів схолястичньої формалїстики і відчинення перед єї зором широких шляхів людської думки.

Словом настає такий переворот, якого історія від Христового Різдва і від упадку римського цїсарства не бачила.

Розпутаний дух ренесансового чоловіка набрав небувалої сили, проворности, охоти до праці. Почув себе горожанином сьвіта, паном природи. Вдирав ся в єї тайни і генїяльними винаходами та відкритями проганяв пітьму середних віків. Дер на куски зношену одежу, робив з ньої папір і писав, аж запалений охотою як найскоршого поширювання осьвіти став думати над друкарською штукою. Розуміють ся, що тая надзвичайна енергія переходила часто-густо в дикість, а прояви найвисшої культури граничили з варварством. В тих самих товариствах, в котрих незвичайно дотепно і влучно обговорювано кождий найменьший рух, кожде слово і крок ідеального володаря, правдивого пана, дїйсного дворянина, в тих самих товариствах за хвилину зривала ся заверуха о якубудь марницю і приходило до проливу крови. Ті самі люди, що так пїжно дивили ся на твори високої

штуки, слухали поем, вели учені розмови, коли їм хто небудь став серед дороги, виймали ніж, послугували ся отрусю, кликали на поміч зраду. Найвисші достойники, найбільші покровителї літератури, найлучші знатоки штуки бували найстрашнійшими убийниками і найвибагливійшими видцями людських мук та кар. Пануючі, духовні і сьвітські, представники найдостойнійших родів, учені, мордували ся явно і скрито, напрасно і з вишуканим зьвірством, різали ся, троїли, палили на повільнім огні. Нинїшний чоловік може занедужати нервово, прочитавши історию одного італійського міста, або одної пануючої родини... А рівночасно купець замикав склеп, довідавши ся, що котрийсь з поетів, деклямує нові сонети на площі сьвятого Марка, рівночасно Медичі називають талановитих людий „небесними появами“ а папа Лев X. дає Тебальдеови 500 дукатів за одну епіграму. В тих часах, коли чоловік міг бути десять разів на днину зарізаний, такі гуманісти як Ficino, Poggio, Pico de la Mirandola, перешукують спокійно бібліотеки і працюють над обновою старинної літератури, а само імя „гуманіст“ провадить їх до високих урядів і честий. Гуманісти бувають міністрами, дорадниками пануючих, секретарами королїв. Купці і пануючі рівно радо шукають товариства учених і за-

бавляють ся в кругах артистів. Може ніколи, не ставила суспільність так високо здобутків і плодів духа і може ніколи не цінила так дуже тих радощів і того вдоволення, яке вони дають. Хіба — хіба в часах грецьких і римського цісарства. Дух людський, вирвавши ся з сумрачних склепінь середньовічного монастиря і з підземелля лицарської башні, летів, мов несамовитий на широкі простори нового життя.

Гуманізм повстав в Італії, там де властиво клясичне життя ніколи цілковито не вигибало. До XIII. віку говорять там по латинськи, сьвятий Антін Падевський проповідує літературною мовою давних Римлян і його розуміють. Під поволокою північнього варварства скривають ся там основи клясичнього життя.

З Італії гуманізм мандрує на захід і на північ. Йде перебоєм. Дорога тяжка і пинява. Англія до 1500 року єсть країною мисливих і жовнірів. Війна двох Рож. Одичіння. Люди вертають до суворих, первісних звичаїв і до простого життя. Пани сплять на соломі, з поліном під головою, їдять деревляними ложками. В Німеччині право пястука. Шляхта пяна, темна, грубошкіра. В Франції пан дере шкіру з хлопа, а з творів Rabelaisa видно, як глупа і брудна була французька суспільність ще

в половинї XVI столїття... По передмістях Парижа волочили ся вовки.

Не легка була робота.

Гуманїзм і Ренесанс довершили чуда. Довели до витвору нової держави, до вирівнання пропасти між суспільними верствами, відкрили чоловіка, навчили його чути і думати, навчили видїти дїйсність і відтворювати єї в прегарній формі, довели до оглади в життю, до гуманного погляду на людину.

Зі Славян найскорше з тим рухом познакомили ся мешканцї адрійського побережа (Рагуза), дальше Чехи, пізнїйше Поляки. Східне славянство дїлила від гуманїзму мова, той самий церковно славянський язик, що так дуже опізнив також наше відродженнн.

Східні славяни дивили ся на церковнославянську мову, як на одиноко достойний орган до порозуміння з Богом і одиноко гідний вислів думок осьвіченого чоловіка; від латини втїкали вони, як від злого духа і треба було богато часу, щоб усунути сей погляд.

Найбільшою перепоною в поширюванню гуманїзму на сходї була Росия, котра саме тодї, коли на заходї під напором нових стремлїнь захитав ся старий лад, почала витворювати у себе февдально-монгольський устрій.

Ростов, Муром, Суздаль, навіть Москва побудовані на финських землях. Туди пода-

ється під напором Татар російський народ. Між Москвою а Києвом, котрий вязав єї з культурним сьвітом, прірвалась звязь. Україна одною рукою відбиває ся від всіляких ворогів, другу простягає до заходу, а Москва замикаєть ся сама в собі. Московські князї покірно хилять голову під ногу ординського царя (хана), в себеж дома деруть голову високо і допчуть ногами по карках бояр і холопів. Зникає окремішність земель, гинуть віча, дружину прикріплюють до маєтків, рільника до землї; йому не вільно рушити ся за конець свого села без дозволу пана. Централїзм в найгіршім розумінню того слова. Неволя. Крім того з упадком Сербії (1389) і болгарського царства (1396) московським князям зачинає по голові снувати ся гадка, що вони опікуни славянства, оборонцї церкви, покровителї востока. А що захід на їх думку був гнилий, зіпсутий і мусїв упасти, так в будучности відчиняла ся перед ними перспектива володїння над сьвітом, якийсь своєрідний, славянсько монгольський імперіялїзм. Всїлякі заволоки з полудня, всїлякі старцї і прошаки балканські скріпляли тую думку, а упадок Царгорода перемінив непевну мрію в цїлком рішуче переконання. Московські князї, що недавно цїлували підкови ханському коневи, забажали тепер царського вінця. Темний народ

не противив ся тому. Його ідеалом став царволодар, такий якого малювала біблія, орієнтельні казки, повісти, який сидів у Византії і володів над ордою. Всї тії типи мали скласти ся на московського царя. І склали ся. Став він деспотом, перед котрим бив чолом найбіднїйший хлоп і найдостойнїйший боярин А він бив їх, не тільки хлопа, але й найвисшого свого дворянина. Щоб не дістати в лице, треба було наставляти спину. І гнули єї від найвисшого до найнисшого. Лицем болото рили перед обличєм „сонїчка ясного, государя милостивого.“ Щоб приподобати ся брехали. Хлоп обріхував боярина, духовник митрополита, купець міщанина: брехав цїлий народ. Тьма і брехня, а над нею цар. Нї просьвіти, нї промислу, нї штуки — нїчо. Правовірні духовні не знають правил віри, митрополит не годен пізнати евангельського тексту. І тодї, як на заходї Европи йшла борба о свободу віри і волю совісти, тодї, як там починали думати про визвіл чоловіка і про права людської душі „православний Росиянин“ видирав собі очи за те, чи треба казати „Осподи,“ чи „О Господи,“ або, чи піп повинен ходити з бородою, чи без. Коли на заходї, на дворі Кузьми та Льоренца Медичєв збирають ся такі учені, як Поліціяно, Фічіно, Пульчі, Мірандоля, коли у Франциї

живуть і пишуть Лефевр Етапльський, Казобон, Етієнни, в Англії Морус (Утопія), коли Голяндия має Грота, Тому кимпійського, Еразма Роттердамського, а Нїмеччина Цельтеса і Райхліна — в Росиї люди відхрещують ся від науки, мов від злого духа. Всяка свобідна думка, як тодї казали „мнїніє," була диявольським підшептом, причиною голоду і суші, огню і війни. Коли на місце схоластичної форми, приходив критичний дослїд — ідеалом Москаля було говорити „от священних книг." Вони розвивали механїчну память, а не навіть думали о розвитку ума. Сьвіт йшов вперед, вони подавали ся в зад. Рішучо в зад, коли порівнати культуру російську з XIV і XV віку з київською XII. в. котру вони вважають спільноруською.

Така то чорна хмара нависла була над нами з північнього сходу, тодї як на полудні свитало сонце ренесансу. А на заході? Там знов литовсько-польська державність виступала нам на стрічу; старий февдальний лад, зі всїми прикметами середньовіччини.

До тогож не давали нам спокою Мадяри, Половці, Татари і всякі инші непрошені гості. Були ми охоронним валом Европи. Не було як і коли любувати ся новими здобутками культури. Наш ренесанс прийде що йно пізнїйше.

А всеж таки деякі слїди гуманїзму бачимо у нас вже в XV столїттю. Дістаємо його з другої або з третої руки, але дістаємо. То з Чех і Польщі, то морем через Новгород, то чужинець занесе, то свій привезе з заграниці, (особливо молодїж), нераз той розібрати важко, якою дорогою ті новини до нас примандрували, але всякий з нас чує, що вони всеж таки гостювали між нами і що без них не булоб неодного, що опісля склало ся.

В половинї XIV віка зявляєть ся в Новгородї, отже на українській землї, секта Стригольників. Не була вона ясно сформулована і давала сектантам богато волї в полеміці з признаною церквою. Відкидала тайни, (крім покаяння), обходила ся без сьвящеників і виступала проти користолюбивим монахам. Вони признавали Богом не творця неба і землї, тільки небесного отця, бо в земних творах добачували первень злого. (Отже дуалїзм.) Не ходили до церкви і не вірили в воскресенїє.

Як усї подібні явища, так і Стригольники, не взялись без причини і не були вислїдом чогось одного тільки, приміром Богумільства. На їх появу склали ся і Чеські брата і відгуки іконобурства і останки поганського боготворення природи. Свободолюбива душа Новгородського Українця, зрива-

ючи з офіціяльною церквою, протестувала тимсамим не тільки проти релігійного темного формалізма, але також підніймала слово проти московським затіям на політичне життя. Виступи проти духовних і монахів живцем нагадують нам таку саму акцію на заході, де не зважаючи на всю вченість і печаливість монастирів о штуку й умілости, ведеть ся проти них борба.

Року 1471. приїхав до Новгорода князь Михайло Олелькович, а з ним учений жид Схарія „діяволовъ сосудъ и изученъ всякому злодѣйства изобрѣтенію чародѣйству и чернокнижію, звѣздозаконію и астрологіи.“ Він познакомив ся ту з двома попами Денисом і Алексієм, намовив їх до „жидівства“, ті намовили других і так витворила ся „єресь жидовствующих“. Князь Іван Василевич забрав Дениса й Алексія до Москви, ту дяк самого великого князя, Куріцин, дав себе обаламутити новій вірі, котра разом з Зосімою вступила на митрополичний пристіл.

Єретики відкидали догму о сьв. Тройці, виступали проти сьвящеників, проти отців церкви і не признавали їх писань, а монастирське життя поборювали, як противне природі Вони сподівали ся, що прийде правдивий Месия і запровадить царство Боже на землі. Займали ся науками (особливо окультистич-

ними) і вели життя чесне. До борби з єретиками виступив архієпископ Геннадій і Йосиф Волоцький. Вони жадали від митрополита і великого князя інквізиції, а самі, о скільки могли, знущали ся над приклонниками нової віри в нелюдський спосіб. Казали, що смертна кара буде спасенна і для церкви і для єретиків, бо церкві приспорить заслуг, а єретикам зменьшить вину перед Господом Богом.

Року 1490 був скликаний собор, на котрім більшість заявила ся за тим, щоби єретиків палити.

Так виповіла ся темна, московська душа, та сама, що батожила бояpів, мордувала удільних князів, спалила і вирізала Новгород. Вона не хотіла допустити ніякої зміни в житю і поглядах, ніякої нової гадки. Всьо мало остати ся в мертвім отупінню, в безусловнім звірячім послусі для „государя“ і православної церкви.

До борби з тим істинно-русским духом виступає Ніль Сорський, вихованець Кирило-Білозерського монастиря і ученик Афону. Осів він в пустельні над річкою Сор, дібрав докола себе кружок учеників і ширив аскетичні, але чоловіколюбні гадки.

Ті два напрямки найлучше характеризують слова їх провідників: Ніль Сорський взиваючи одного свого приятеля, щоб не при-

стращав ся до суєти сьвіта, пише: „Ти, чоловіче божій, таковымъ ни пріобішай ся, не подобаетъ же на таковихъ и рѣчми наскакати, ни поносити, ни укорити, но Богови оставляти сія: силенъ бо єсть Богъ исправити ихъ."

А Геннадій пише перед собором до Москви, щоб з єретиками не пересправляти „токмо того для учинити соборъ, что ихъ казнити — жечи да вѣшати... Да пытати бы на нихъ накрѣпко о томъ, кого они прельстили... Да не плошитеся: станьте крѣпко".

З одного боку темний, ворожий всякому поступови фанатизм, той самий, що пізнійше нищитиме независимости народів, їх організації суспільні і питьоменности, той самий, що й нині проявляєть ся у всяких „істинно-русскихъ" програмах, а з другого якась славянсько-азийська контемпляция, якась глубока, безборонна віра в побіду духа над темною фізичною силою.

Та перша — се нова, воюююча Росия, тая друга — спомин давної київської культури, що в сферах духового й релігійного життя втягнула була в себе чимало орієнтального, аскетично-містичного сьвітогляду.

Поміж ними єретики, вихованї під впливами европейських, не добре зрозумілих гадок, люди, що радіби протестувати, чогось нового хотїти, робити — тільки не знають

як. Геннадій — насильство, Ніль Сорський — реформа, — єретики — бунтарі.

Геннадій Москва — єретики Новгород — Ніль Сорський — дитина Білозерського краю, в котрім ще довго свободолюбива душа Новгороду скривалася, по його страшливім розгромі.

Злука між новгородськими єретиками а новими західноєвропейськими течіями, навіть гуманізмом, безсумнівна, хоть наукою досі невиказана.*)

В літературі зазначили ся „жидовствуючі" так званою **„Метафізикою на южнорусскомъ нарѣчіи."**

Зберігаєть ся вона в Синодальній бібліотеці в списку з половини XVI століття і має наголовок: „Рѣчи Моисея Єгиптянина." Був се Мойсей Маймонід, іспанський жид, що вмер в Єгипті 1205. Написав він підручник льогіки (Voces logicae), переложений на латинську і німецьку мову. Наш переклад зготовлено прямо з єврейського. Арх. Геннадій згадує об тій книзі в посланію до Йоасафа 1489. Зготовлена вона в тодішній літературній мові, сильно підмащеній польонізмами і старославян

*) Вказує на те В. Ф. Ернштедт. Русскіе вольнодумцы XIV—XV вѣковъ. „Новое Слово" 1896. N. 12, ст. 153—173.

щиною. Так само написана „Тайная тайныхъ" (Secreta secretorum), що находить ся в Вильні.*)

Борба між правовірними, а єретиками була нерівна. Єретики воювали словом, православні дїлом. Вони мали за собою власть духовну і сьвітську, за ними стояв темний московський хлоп, все готовий здавити кожду новину.

Єретиків палили і вішали, втинали їм руки і язики, замуровували в пивницях, або вивозили в далекі, дикі краї.

Але голос протесту мимо того лунав над прибитою землею. Навіть між правовірними лучали ся люди, котрі бачили, що так як є, не може дальше бути. Абсолютизм князїв, здирство монахів, поневолення хлопів — се були гріхи, що прямо в очи били. Особливо в Новгородї, де покутував свободолюбний український дух бачили і відчували глубоку кривду московської насили.

---

*) Публична бібліотека N. 222.

Написав о них А. И. Соболевскій. (Отчетъ о засѣданіи Общ. любителей древного письменства 5 марта 1899.) О „Тайная тайныхъ" статя в „Вѣстнику Археологіи и Исторіи," випуск XI. стр. 97—99.

Звідтам заєдно піднїмають ся енергічні голоси протесту, що серед тих кромішньотемних часів мерехтять преціньякимсь яснїйшим сьвітлом, якоюсь надїєю грядучого дня. Висловом тих новгородських протестантів можна вважати „*Бесѣду преподобныхъ Сергія и Германа, Валаамскихъ чудотворцевъ*“,*) видану вперве Бодянським (у виїмках), котру той учений приписав князеви інокови Вассіянови, що мав згинути за сей свій твір голодовою смертию. Пізнїйші учені доказують, що „Бесїду“ написав якийсь Новгородець, котрий загальне почуття кривди і голос протесту вложив в уста новгородських чудотворцїв, Сергія і Ге́рмана. Писана вона „испроста, простотою своєю и неученою рѣчію“, сильно відбігаючою від росийського складу, а більше зближеною до нашого способу писання. Звенить в нїй відгомін простонародньої новгородської мови і народньої полуапокрифічньої письменности.

„Бесїда“ звернена головно проти монахів, котрі замість „питати ся отъ своихъ праведныхъ трудовъ и своею потною силою“,

*) Бесѣда преподобныхъ Сергія и Германа Валаамскихъ чудотворцевъ. Апокрифическій памятникъ XVI вѣка. Спб. 1889. (Видання Арх. Комм,) Съ обстоятельнымъ введеніемъ В. Дружинина и М. Дьяконова.

„Ѣздять съ вершниками, какъ воинъ на брань, и собирають себѣ изъ міра всякіе царскіе доходы; строять каменныя ограды и палаты съ позлащенными узорами и травами многоцвѣтными, украшають кельи, какъ царскіе чертоги, покоять себя пьянствомъ и брашномъ отъ трудящих ся на нихъ людей, когда по правдѣ лучшая трапеза и лучшая жизнь должна принадлежать етимъ трудящимся, а не инокамъ".

Монахам годилоби ся прямо давати милостиню а не „волости со христіаны".

Та не тільки на монахів йде автор війною; він відважуєть ся підіймати слово правди на князів, котрим „подобаеть съ пощадою собирати всякіе доходи и дѣла дѣлати милосердно, а не гнѣвно, ни по наносу".

Він хотівби бачити пануючого, окруженого: добрими дорадниками — боярами і по голові ходить йому якась неясна думка про вселенський собор, з вселенським патриярхом, і благочестивим папою, з митрополитом і епископами, котрі благословили би пануючих на їх благодатну працю.

А „непогребенним мертвецям — монахам до власти над народом не мішатиб ся!"

Ще дальше йде Матвій Башкін, котрий опираючи ся на науці Христа, визволює своїх хлопів з підданьства і Єретик Теодозий Ко-

сий, котрий підкидає обрядовість, зривається з догмами, втікає в Литву, живе вільнодумно і гине в памороці тих темних, переддосьвідних часів.

Всі вони сьвідчать, що сьвідомість зла істнувала, що охота направи була і що голос протесту лунає в ряди-годи та що лунав він в землях, в котрих невигублені свободолюбиві думки давного Українця єднали ся з новими західно европейськими ідеями про визвіл поневоленого чоловіка.

Ті думки про потребу реформи і про неможливість удержання московського закостенілого консерватизму виявляють ся у весь ріст в величній постати реформатора Максима Грека.

Максим Грек уроджений в другій половині XV віка в Альбанії, в образованій родині, виїхав до Італії, щоб доповнити своє образование, бо в Греції науки були тоді в упадку. Перебував в Венеції, Мілянї, Фльоренції і Феррарі, де пізнав таких учених, як Поліціяно і Манціо, але найбільше вражіння зробив на нього славний фльорентийський проповідник Єронім Савонароля „латининъ и родомъ и ученіемъ, преполонъ всякія премудрости и разума богодохновенныхъ писаній и внѣшняго наказанія, сирѣчь философіи, подвижникъ предѣ-

ленъ и божественною ревностію довольно украшаемъ".

Максим належав до учеників золотоустого проповідника, котрий зважив ся виступити проти самого папи, Александра Борджії і за свої „жостокі словеса" згорів на стосї.

Максим рішив ся піти його слїдами, не в напрямі догм, тільки в ревности евангельській, як правдивий християнський проповідник серед зіпсутого суспільства.

Укріпивши ся в теольогічних науках на Афонї, він радо вибрав ся 1515 року до Москви, щоб справляти сьвящепні книги. Працював ревно: „Нынѣ, господине (пише Дмитрій Герасимов до одного дяка) Максимъ Грекъ переводитъ Псалтирь съ греческаго толковую вел. князя, а мы съ Власомъ у него сидимъ перемѣняяся. Онъ сказываетъ по-латыньски, а мы сказываемъ по-русски писарем".

Так півтора року. Була се перша критично-редакційна праця в тодішній Руси.

Результат принято з похвалами. Але при дальших роботах стала на перешкодї московська заскорузлість. Писарі зжахали ся, коли учений Грек казав їм вичеркати зї сьвятих текстів осьвячені віками словесні нїсенїтницї.

Пішли істинно-русскі доноси і поклепи, Максим Грек мусїв виправдувати ся і боронити перед собором, аж знеохочений зажа-

дав дозволу на поворот до вітчини. Відмовлено — і ту починаєть ся мартирольогія письменницька в Россії, котра нині має за бою таку велику і славну минувшість. Даром заступали ся за нещасливим мучеником його братя-іноки з Афону, даром просили для нього ласки всїлякі високопоставлені люди, він умер в неволї, не побачивши вітчини до котрої так сердечно тужив.

Не був се гуманїст в правдивім розумінню того слова, бо гуманізм стремів між иньшим до визволу науки з під теольогічної власти (philosophia theologiae ancilla), а Максим Грек остав ся глубоко віруючим теольогом, але як фільольог, як загально-осьвічений чоловік, як приклонник поширення науки і школи він являєть ся на сході Европи новим чоловіком, посередником між тьмою, а свитаючим ранком. І як такий він має також для нас безперечне, і то не мале значіння.

Він скріпив і осьвідомив ті бажання обнови, що проявляли ся досї виключно в справах віри і поширив їх на питання культури й осьвіти. Хоть сам не був гуманїстом, то всеж таки підготовляв атмосферу для того нового стремління.

Одним з його учеників був знаменитий князь **Андрій Курбський** (з лїнії ярославської), полководець Івана Грозного, і його

любимець. Коли цар став знущати ся над народом і боярами, коли головні дорадники царські Сильвестер і Адашів впали жертвою розюшеного тирана, втік з Юрєва Ливонського (Дерпт) в Вольмар, занятий Литовцями і піддав ся королеви польському Жигмонтові Августови. Звідси послав лист до царя з гіркими докорами. Кажуть, що цар, прочитавши сей лист впав в таку лють, що закутою палицею пригвоздив до долівки ногу Шибанова, дворянина курбського, котрий се письмо приніс. Грозний відповів „зїло широкою епістолиєю“ і таким чином між царем, а його колишнїм боярином завязала ся незвичайно цїкава переписка (2 листи Грозного, а 4 Курбського).

Курбський докоряв царевi, що він став управляти державою самовільно, що повбивав найдостойнїйших мужів руської землї, що видумував найстрашнїйші муки для своїх воєводів, що кровію своїх дорадників окервавив пристіл і осквернив церкву, а своїх вірних підданих катував звірським способом.

Грозний відповів, що дїлом царя єсть володїти, а підданих слухати, що він мусїв так поступити з боярами, бо вони хотїли вирвати власть з його рук і що добрий підданий повинен навіть смерть з руки царської приняти радо і в покорі. За примір дає Шибанова,

котрий не зрадив Курбського навіть на муках і до смерти остав йому вірним. Злоба й іронія, головна сила російського письменства промавляє з отсих напрасних, виписками „з писанія“ наїжених, і московською хитростию підмащених листів. Видно з них не повагу володаря, а злість звірюки, котрій з лабет вихопила ся добич.

Курбський рад був в „кратких словах замкнути розум многий“. Його листи більше повздержливі, помірковані, повні почуття гідности людської, чоловіка, котрий захлиснув ся, хоть здалека, свіжим воздухом волі.

Крім того написав він: „Исторі-ю князя великого Московского о дѣлѣхъ, яже слышахомъ у достовѣрныхъ мужей и яже видѣхомъ очима нашима“. Ту зробив рахунок з своїм гонителем. Єсть се початок нової історіографії в Росиї, твір котрий дуже далеко відбігає від давнійших, а навіть пізнійших хронік, прагматична монографія.

Материялу Курбському не бракувало і з того боку книжка мала для пізнійших істориків велику вагу. Наукову методу також ту видно: Події представлені в злуці з собою, як причини з наслїдками. Автор є сьвідомий задачі, якої підняв ся, він знає, яку ціль має історія. Він не тільки малює портрет страшного царя, але входить в причини його

зьвірських вчинків і пояснює лїнїю розвитку того одичіння. В авторі видно чоловіка осьвіченого, знакомого з західною наукою.

Мова зближена до тодїшньої лїтературної руської мови з домішкою латини. Стрічаємо там такі слова як: фабула, епістолія, або, повітренний, пожиточний, міський, остатний і т. д.

Осївши в Миляновичах, як староста ковельський, і охолонувши після борби з царем, почав Курбський оживлену лїтературно-суспільну дїяльність. „Чоловік експанзивний*) — каже проф. Грушевський — горячий, нервовий, він став одним з найбільш енергічних речників відродження православія й руської культури".

Його двір став одним з осередків тодїшньої України. Він збирав коло себе всїляких учених (бакаларів і людий в писанїях іскусних), заложив школу, а мабуть і друкарню, а на зїздах, в листах і при всїляких нагодах заохочував вельмож руських, щоб осьвічували ся, образували, але щоби віри і звичаїв предків не покидали ся. Сам він новин не бояв ся (навчив ся латини і молодшого брата выслав образувати ся за границю), але свого не цурав ся. Видно се з листів Курбського до

*) Михайло Грушевський. Історія України Руси. Том VI. 1907. ст. 441.

найзнаменитших руських вельмож Конст. Острожського, кн. Черторийської, Чаплича, Древинського і до визначнійших міщан.

Гадка поступу і народньої самостійности починає шукати собі якогось ширшого пристановища. Люди гукають на себе і перекликують ся якимись новими, але не досить певними кличами.

Ще ніч, але незабавом зачне світати.

Стане ся се тоді, коли широкі верстви народу переймуть ся тими кличами, які тепер що дня в ряди годи лунають між устами одиниць. Українське відродження пічнеть ся, що йно з широкими народніми рухами.

ЖЕРЕЛА Й ПІДРУЧНИКИ.

Lamprecht. Deutsche Geschichte. T. IV i V.

Schultz. Deutsches Leben im XIV u. XVI Jahr.

Grupp. Kulturgeschichte d. Mittelalters.

Henne an Rhyn. Allgemeine Kulturgeschichte v. d. Urzeiten bis z. Gegenw. T. 3.

M. Preger. Geschichte d. deutschen Mystik.

Burckhardt. Kultur d. Renaisancen in Italien, Leipz. 99.

Paulsen. Die Gründung d. deutsch. Univ. Hist. 3.

Taine. Filozofia sztuki. Lwów 1911.

М. Грушевський. Історія України-Руси.

Пыпинъ. Исторія русской литературы. Томъ II.

Шевыревъ. Исторія русской словесности. Ч. IV.

Костомаровъ. Руская исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей. Гл. XVI.

Костомаровъ. Сѣв. русскія Народоправства.

Иконниковъ: О культурномъ значеніи Византіи въ русской исторіи. Кіевъ 1869.

Н. Петровъ. О вліяніи западно-европейской литературы на древне-русскою. (Труды кіев. дух. якад. 1872).

Паповъ: Ересь жидовствующихъ. (Журналъ мин. просв. 1877.

Нильскій: „Максимъ Грекъ, какъ исповѣдникъ просвѣщенія. (Христ. Чтенія 1862.)

Максимъ Грекъ. Изслѣдованіе Владиміра Иконникова. Кіевъ. (Унив. Извѣстія 1865-66.

Костомаровъ. Ист. мон. Спб. 1863. т. I. (Великорусскіе религіозные вольнодумцы въ XVI вѣцѣ".

Устряловъ. Сказанія князя Курбскаго.

А. Галаховъ. Исторія русской словесноти.

Brückner. Geschichte d. russisch. Litteratur.

Mikołaia Grecza Rys historyczny lit. ross. Z rosyjskiego przez Samuela Bogumiła Linde. Warszawa 1823.

Жизнь кн. А. М. Курбского въ Литвѣ и на Волыни.

Матѣевичъ. Розысканія о жизни кн. Курбскаго на Волыни (Др. и нов. Рос. 1880).

Зміст книжки.

Глава I.

Деякі загальні замітки про стан українських земель перед татарськими нападами. Недостачі та хиби в нашім тодїшнім устрою. Напір сусїдів — особливо московської Руси. Татарська навала. Єї наслїдки. Руїна культури й материяльного биту. Моральні погубні впливи. Утрата самостійности. Своє та чуже ярмо. Татарські люди. Загальне отупіння. Татарські напади в тямцї народу, в людовій поезиї, в книжній лїтературі. Описи нападів в наших та московських лїтописях.

Сторона 3 до 35.

Глава II.

Після нападів татарських Україна повертаєть ся на захід. Праця Данила коло піддвигнення та зєдинення України. Його заміри з Римом. Данилові наслїдники. Роздїл України. Письменьство в потатарській добі. Стійність слів Сератона. Слово о двох нових мучениках, як проба епосу героїчнього на основі борб татарсько-руських. Висновки.

Сторона 35 до 54.

Глава III.

Князівство литовсько-руське. Його стремління. Між Литву й Україну входить Польща. Новий плян. Борба двох напрямів. Упадок галицької України. Литовські вельможі в обороні староруської культури. Церква, мова, школа, обичаї. Їх хиби причиною перемоги латиньства над византийсько-руською культурою. Консерватизм веде до упадку.

Сторона 55 до 93.

Глава IV.

Причини літературнього упадку. Заскорузлість панів, поневолення люду, неосьвіченність духовників, материялізм суспільства. Письменники консервують спадок по давних лучших часах. Оживлення серед балканських Славян. Його відгуки у нас. Волощина. Наші зносини з нею. Польський напір. Оборона і полеміка.

Сторона 93 до 119.

Глава V.

Історична література. Супрасльський кодекс. Руcько-литовські літописі. Чи наші вони? Їхня мова. Дух. Сьвіцкість і аристократизм. Кодекси. Поділ на три віддїли. Літописці Волині й України.

Сторона 120 до 131.

Глава VI.

Староруське право й судівництво в. князівства Литовсько-Руського. Наклін до февдально-аристократичнього устрою. Земський привілей в. к. Казимира. Судебник Казимира Ягайловича. Привілеї Жигмонта Жидам. Статут литовський. Друга його редакция. Редакция з 1588 р. Копні суди. Магдебурське право.

Його значіння для нас. Литовська Метрика. Грамоти правні, присяги, віна, рішення спорів, тощо.
Сторона 132 до 164.

Глава VII.

Письменьство, чи письменність. Літературні брак індивідуальности. Письменники о виразнійших профілях. Митрополит Киприян. Фотий. Григорий Цамблак. Спиридон з Тверу. Пахнутий. Дихачів брат. Посланіе Михаила. Завіщання Загоровських. Зміст. Мова. Значіння. Перегринация, или путь до Іерусалиму.
Сторона 165 до 197.

Глава VIII.

Трагедия нашої поезий. Змаґерияліґования нашої суспільности. Брак поетичнього погляду на сьвіт. Поетичні Аріядни . . . Слово о Романі Волинськім. О Лазаревім Воскресенню. Шестоднев. Повість про литовсько-московську війну. Смоленська записка. Остатки епосу з дружинно-княжої і литовсько-руської доби. Пісня про Стефана Воєводу. Пісня про Івана і Маряну та иньші. Їх вартість і значіння.
Сторона 198 до 238.

Глава IX.

Загальна характеристика часу. Традиції колишнього imperium romanum і змагання національні. Імперияліям і папство. Гуманізм. Його ріст і поширення. Імперияліям в Москві. Московські мрії про спадок по східноримськім цісарстві. Опіка над славянщиною. Голоси протесту. Секти і їх значіння. Безуспішні змагання до реформи. Максим Грек, його заслуги й авторода. Початки письменницької літературности в Росії. Перші сліди гуманізму на Україні. Курбський. Перед досьвітом.
Сторона 239 до 267.

Загальна Бібліотека.

Кожде поодиноке число коштує 30 сот. Кождий томик елеґанцко брошурований можна набути окремо.

До тепер появили ся отсї томики:

1—6. Б. Лепкий: Начерк істориї української лїтератури (до нападів Татар).
7. Ів. Левицький-Нечуй: Запорожцї.
8. Ля-Фонтен: Байки (з 4 образками).
9—11. Карпенко-Карий: Суєта (зі вступом і поясненнями Б. Лепкого).
12—14. Лїтературні характеристики укр. письменників: І. Іван Франко (Поезиї) нап. А. Крушельницький.
15—16. С. Руданський: Сьпівомовки (зі вступом Лепкого).
17. М. Вовчок. Девять братів і десята сестра Галя.
18—20. Ахелїс. Начерк социольоґиї.
21. Д. Н. Мамін-Сибіряк: Чутлива совість.
22—23. Фрідріх Ніцше: Так мовив Заратустра. Часть І.
24—25. Фрідріх Ніцше: Так мовив Заратустра. Часть ІІ.
26—27. Юрий Кміт. В затїнку й на сонци.
28—29. Збірник Народних пісень і дум.
30—33. Чайківський. Всесь. Історія І. Старинна Істор
34. Кіплїнґ: От собі казочки (з двома ілюстр
35—36. Кіплїнґ: От собі сторійки (з трома ілюс
37. Бєрзон: Новоженцї, комедія в двох дї
38—39. Ніцше: Так мовив Заратустра Ч. ІІІ.
40. Байки Езопа (з чотирма ілюстрациями
41—43. В. Барвінський: Скошений цьвіт, по
вступом Б. Лепкого.
44—47. Др І. Раковський: Психологія:
48. Андреєв Л. Три оповіданя.

49—50. Карпенко-Карий: Хазяїн, Комедія.
51. Вовчок: Сестра, Козачка, Чумак (оповіданя)
52. Б. Бернзон: Понад сили, (Драма).
53—56. Чайківський: Всесьвітна історія II. (середні віки
57—59. Ніцше: Так мовив Заратустра ч. IV. (конець
60. Марко Вовчок: Від себе не втечеш, (оповіданя
61—62. Г. Ібзен: Будівничий Сольнес, Драма.
63—64. Гоголь. Тарас Бульба, повість з ілюстр.
65. Руданський. Цар-соловей. Казка.
66. Молїер: Лїкар-Шуткар, жарт в 1 дії.
67. Котляревский: Наталка Полтавка, укр. опер.
68—72. Чайківський: Всесьвітна Історія III. Нововічн
Історія.
73—74. Николишин: Розладдє (Драма).
75. Вовчок: Кармелюк, Невільничка, (оповіданя).
76—77. Геновефа, опов. (з образк.)
78. Пантелеймон Кулїш: Орися. — Дївоче серц
. — Сїчові гості (оповіданя).
79. Ольга Кобиляньска: Некультурна (новеля).
80. „ „ Мелянхолійний валет
(новеля).
81—84. Франце: На білих скалах, повість.
85—86. Л. Толстой: Живий Труп. Драма.
87—91. О. Барвіньский: Образки з розвитку Русинів
92. Яричевський: Княгиня Любов. Драма.
93. Вовчок: Сон, Одерка, Чари, Ледащиця.
94—98. Б. Лепкий: Начерк іст. украін. літер. Книжка
99. Вовчок: Інститутка.

ДАЛЬШІ ТОМИКИ В ДРУКУ.

Кождий томик можна набути також в гар
картоновій оправі. Тодї коштує дорозше о 20 до 40 сс

Гроші треба висилати наперед.

З друкарнї А. В. Кисїлевского і Ски в Коломиї.

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

PG
3905
L45
1922
kn.2

Lepkyi, Bohdan
Nacherk istorii ukrains'koi
literatury